

Erzurum Şehir Tarihinin Kaynakları ve Literatürü

Bilgehan PAMUK*

Giriş

ANADOLU'NUN EN ESKİ ve en büyük şehirlerinden birisi olan Erzurum; Fırat Nehri'nin yukarı havzasında geniş bir ovanın kenarında, Palandöken Dağı'nın eteğinde meyilli bir satıh üzerine kurulmuştur. Şehir, kuruluştan itibaren tarihî süreç içerisinde, dönemin önemli siyasî, sosyal ve ekonomik olayların yaşandığı bir yerleşimdir. Anadolu tarihi açısından ehemmiyetli bir konuma sahip olan Erzurum şehrinin tarihi kaynakları ve literatürü konusuna girmeden önce belirtilmesi gereken husus; şehirlerin tarihsel boyutta incelenmesinde belli tarihsel dönüm noktaları göz önünde bulundurulması gerektiridir. Şehir araştırmalarında belirlenecek dönemler içerisinde şehrin tarihi planlanıp ortaya konulmalıdır. Zira böyle bir ayırım yapmaksızın uzun bir geçmişin gelişmelerini kesintisiz izlemek mümkün olmayacaktır.¹ Bu çalışmada, tarihî süreç içerisinde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan, önemli ticaret yolları üzerinde bulunan ve stratejik ve coğrafi konumu dolayısıyla savunmaya elverişli bir mevkiye sahip Erzurum şehrinin tarihine ilişkin kaynaklar, yukarıda sözü edilen gerekçe nedeniyle, iki ana başlık altında incelenmiştir. Şehir ile ilgili kaynakların genelde kaynak eserlere dayandığı ilk aşamada, şehrin kuruluşundan Osmanlı idaresinin tesis edildiği zamana kadar olan kısım değerlendirilmiştir. Daha ziyade arşiv vesikalarından alınan bilginin etkin olduğu ikinci aşamada ise Osmanlı hâkimiyeti ile başlayıp günümüze kadar olan kısım irdelenmeye çalışılmıştır. Arşiv ve yazma eserler bölümündeki tasniflenmenin bir benzeri, Erzurum literatürünün değerlendirilmesi kısmında yapılmıştır. Cumhuriyet dönemindeki literatür yirmi yıllık zaman dilimleri halinde ele alınmıştır. Son

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Düşünceler", *Bellekten*, 1998, c. LII, sy. 203, s. 672.

kısımda ise genel bir değerlendirmeye ve bibliyografya kısmında da metinde yer almayan yayınlara yer verilmiştir.

I. Arşiv Kaynakları ve Yazma Eserler

A. Şehrin Kuruluşundan Osmanlı İdaresine Kadar Erzurum

Şehrin kurulduğu V. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde muhtelif devletlerin idaresi altında kalan Erzurum şehri hakkında bilgi veren değişik kaynakların ortak noktası, şehrin siyasî tarihi ile bağlantılıydı. Demografik, idarî, sosyal ve kültürel anlamda şehrin durumuna ciddi anlamda değinilmemişti. Şehir ile ilgili bilgi veren kaynaklar daha ziyade devrin kronik eserleri olup arşiv kayıtları bulunmamaktaydı. Ana kaynak durumundaki kronik eserler yanında az da olsa Erzurum'a gelen seyyahların yazıları da önemli bir bilgi kaynağı olmuştu. Ayrıca şehir tarihi açısından önemli kaynak eserleri teşkil eden mimarî eserler de Orta Çağ ve Yeni Çağ süresi içerisinde Erzurum şehri hakkında bilgi veren materyallerdi. Bu süre kapsamındaki seçilmiş bibliyografya ekler kısmında verilmiştir.

B. Osmanlı İdaresinden Günümüze Kadar Erzurum

Osmanlı şehir tarihinin önemli problematiği, çalışma alanı kapsamında başvurulacak bilgi kaynağı durumundaki belgelerdir. Bu sorunun çözülmesi noktasında şehir tarihleri için belli başlı kaynak grupları oluşturulmuştu: Buna göre;

- i. Başta seyahatnameler, özel tarihler olmak üzere her çeşit kütüphane malzemesi;
- ii. Kalıntı biçiminde de olsa günümüze ulaşabilmiş mimarî malzeme;
- iii. Arşivlere intikal etmiş durumda bulunan belge koleksiyonları.²

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı idaresi altına giren Erzurum, dört yüz yılı aşkın bir süre hakimiyet altında kalmıştı. Anadolu ile Kafkaslar, İran ve Trans-Kafkasya'nın bağlantısı konumunda olmasından dolayı uluslararası ticaret merkezleri arasında yer alan ve *intihâ-yı serhâdd-i Acem* diye tanımlanan Erzurum eyaletinin merkezi olan şehrin nüfus yapısı, vergi düzeni, yer adları, sosyal ve ekonomik hayatı hakkındaki bilgilere, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndeki Tapu Tahrir Defterleri'nden ulaşılabilmektedir. Osmanlı bürokrasisinin kıymetli kayıtlarından olan Tahrir Defterleri, beş ile kırk yıllık aralıklarla yapılan vergi nüfusu sayımlarına ait olmak üzere *mufassal, icmal, evkaf ve piyade* olarak isimlendirilmişti.³ Erzu-

² Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Düşünceler", s. 676.

³ Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. 1, sy. 1, s. 267.

rum şehrinin de kayıtlı bulunduğu tahrir defterlerindeki kanunnâmeler, sosyal ve idarî yapı hakkında önemli veriler içermekteydi.

Tahrir kayıtları bir şehrin siyasi, sosyal ve ekonomik tarihini yazmada kullanılacak en önemli kaynaklar olmalarına rağmen, yetersiz kaldıkları görülmektedir. Bu nedenle tahrir kayıtlarında olmayan bilgilerin, diğer arşiv malzemeleri ile giderilmesi gerekmektedir. Erzurum şehrinin tarihi konusunda sadece tahrir kayıtlarına bağlı kalınmaması ve eksik olan hususların Mühimme, Ruûs, Ahkâm, Mevâcib, Mukataa ve Muhasebe gibi defter kayıtlarından giderilmeleri gerekir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan İbnü'l-Emin, Ali Emirî, Kamil Kepeci ve Cevdet tasnifleri de, göz önünde bulundurulması gereken bilgiler içermekteydi.

Osmanlı şehir tarihi araştırmalarını ilgilendiren bir diğer husus, Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyılda klasik sistemlerini uygularken gösterdiği değişikliklerdir. Timar sistemi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren karşılaştığı yeni şartların etkisiyle, tam anlamıyla uygulanamaz duruma gelmişti. Bu nedenle, eskiden fetihler münasebetiyle ya da otuz yıllık zaman dilimleri halinde yapılmakta olan tahrir uygulamaları sona ermişti. Bu nedenle, daha önceki dönemlerde tahrir defterlerinden edindiğimiz bilgileri, XVII. ve XVIII. yüzyılda, başka tür maliye kayıtlarından edinmek zorunluluğu vardı.⁴ Karanlık dönem olarak zikredilen XVII. ve XVIII. yüzyılda şehir tarihleri için en önemli kaynaklar, mufassal olarak hazırlanmış olan avarız ve cizye defterleriydi. Özellikle XVII. yüzyılda Erzurum şehrinin demografik, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında avarız ve cizye defteri kıymetli bilgiler içermekteydi. Ancak sadece avarız ve cizye kayıtlarından istifade edilmesi, daha önce de zikredildiği gibi, yeterli olmayacaktır. XVII. yüzyıl Erzurum şehri ile ilgili olarak; Mühimme, Ruûs, Şikâyet, Muhasebe, Mukataa, Mevkûfat, Ali Emirî (I. Ahmed, IV. Murad, IV. Mehmed, II. Ahmed. II. Süleyman. II. Mustafa), İbnü'l-Emin (Askerî, Maliye, Tevcihat, Vakıf), Kamil Kepeci (Ahkâm, Ruznamçe, Ruûs), Cevdet (Maliye, Dâhiliye) tasnifindeki kayıtlar da değerlendirmelidir.

XIX. yüzyılda Osmanlı şehir monografileri için en önemli kaynakları, "Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettüat" denilen sayımlar teşkil etmişti. 9 katalog halinde 17.747 defterden oluşan koleksiyonun içerisinde, Erzurum şehrinde ikamet eden hane sahibinin adı, mesleği, yıllık kazancı, ödemekle mükellef olduğu vergiler, sahip olduğu gayrimenkullar, araziler ve hayvanlar hakkında bilgi veren toplam 47 tane temettüat defteri bulunmaktaydı.⁵ XIX. yüzyılda Erzurum şehrindeki sosyal yapılanma, ekonomik durum ile ilgili bilgiler temettüat defterinden edinildiği gibi aynı yüzyılda yapılan nüfus sayımları da şehirde

4 Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Düşünceler", s. 681.

5 Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", s. 287-288; Haydar Çoruh, "Temettüat Defterleri'ne Göre Erzurum Şehri (1260-1844)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.

meskun ahali hakkında bilgi veren önemli kaynaklardandır.⁶ XIX. yüzyılda Erzurum şehri ile ilgili bilgi veren belge mahiyetindeki bir diğer önemli kaynak salnâmelerdir. Erzurum Salnameleri; şehrin idarî yapısı, nüfus durumu, iktisadî müesseseleri ve geçmiş dönemdeki bazı siyasî olayları hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Mesâil-i Mühimme, (Erzurum Eyaletine Dair), Erzurum Ayniyat Defteri, İrade (Meclis-i Mahsûs, Dâhiliye, Hariciye), Ali Emîrî (III. Selim, II. Mahmud, Abdülmecid) ve Ahkâm defterleri de bahsedilen yüzyıla ait belge kapsamında yararlanılabilecek kaynaklardır.

XX. yüzyılın başlarında istiklal mücadelesi esnasında Erzurum şehri hakkında bilgi alınabilecek arşiv kayıtları mevcuttu. Dâhiliye Nezaret'i kalemleri arasında Şifre, Kalem-i Mahsus, Sicill-i Tahrirat, Sicill-i Nüfus İdare-i Umum'un yanı sıra Bâb-ı Ali kayıtları ile Meclis-i Vükela Mazbataları sayılabilir. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilebilecek bu kaynakların yanında Ankara Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı'ndaki arşiv kayıtlarının da değerlendirilmesi elzemdir. Mevcut arşiv vesikaları döneme ait diğer kaynaklar kapsamında sayılabilecek gazeteler, dergiler, salnameler, cerideler, seyahatnameler gibi eserlerle mukayese edilmelidir.

Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında göz ardı edilmemesi gereken belge mahiyetindeki bir diğer kaynak grubu, vakfiyelerdir. Dinî ve sosyal müesseselerinin yanı sıra sosyal ve kamusal hizmetler vakıf müesseselerince yerine getirilmiştir. Şehir hayatının vazgeçilmez unsurlarını teşkil eden müesseseler hakkında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Vakıf Defterleri, Erzurum Sâni Muhasebe Defteri, Hurûfat Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri detaylı bilgiler vermektedir.

İnalcık'ın şehir tarihçiliğinin ana kaynağı olduğuna işaret ettiği şer'iyye sicilleri; şehrin bir bakıma idarî, sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî hayatı hakkında bilgi veren en önemli kaynaktır. Ancak Erzurum'a ait şer'iyye sicillerinin olmaması, bu alanda yapılan çalışmalarda önemli bir eksikliklerdir.⁷

Arşiv belgeleri dışında ikinci grup kapsamında değerlendirilen kaynaklar ise seyahatnameler ve kütüphane malzemeleridir. Arşiv belgelerinin yetersiz kaldığı durumlarda özellikle seyyahların verdiği bilgiler, birtakım önyargılar içerse de oldukça ehemmiyetlidir. Avrupa ile Asya arasındaki geçişin Anadolu üzerinden sağlandığı göz önüne alındığında Anadolu'nun kilidi konumunda olan Erzurum, XIII. yüzyıldan itibaren pek çok seyyah tarafından ziyaret edilmişti. XIX. yüzyıla kadar gelen seyyahların verdiği bilgilerin, ilgili dönemin diğer kaynakları ile mukayese yapılmalıdır. Aksi takdirde hayal mahsulü birtakım bilgilerin değerlendirilmesi üzerine yapılacak çalışmalar sıhhatli olmayacaktır. Nitekim XVIII. yüzyıl başlarında Erzurum'a gelen Tournefort; şehrin

6 Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1977, sy. 7-8, s. 185-192.

7 "Erzurum Vilayeti tümü zayı olmuştur", *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, Ankara, 2000, s. 54.

24.400 kişilik toplam nüfusunun 18.000'inin Türklerden, 6000'inin Ermenilerden ve 400'ünün ise Rumlardan müteşekkil olduğunu belirtmektedir.⁸ 1691-1692 yılına ait resmi kayıtlarda, şehirde 4.000 civarında gayrimüslim olmasına karşılık, yaklaşık on yıl sonra Erzurum'a gelen Tournefort, 6.000 civarında gayrimüslim olduğunu ifade etmişti. Bu kadar kısa sürede bu denli bir nüfus artışı olamayacağından, Batılı gezginlerin verdiği nüfus bilgilerine ihtiyatla bakılmasını zaruridir. Erzurum'a gelen seyyahların eserleri, ilgili bölüm sonundaki kaynakça kısmında verilmiştir.

Topkapı Müzesi Arşivi ve Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserleri, Belediye Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığında ki eserlerin yanı sıra kütüphanelerde Erzurum şehri ile ilgili bilgi veren kronik eserler de önemli kaynaklardır. Bu arada özellikle XX. yüzyılda şehir hakkında muhtelif konularda bilgi veren kaynaklar içerisinde süreli yayınlar kapsamında zikredilen *Açıkgöz*, *Albayrak*, *Envâr-ı Şarkîye*, *Tasvir-i Efkâr*, *Ati* vs. gibi gazeteleri belirtmek gerekir. Erzurum şehri hakkında bilgi veren bazı kaynak eserler, ilgili bölüm sonunda zikredilmiştir.

II. Erzurum Şehri İle İlgili Literatür

Arşiv ve yazma eserler bölümünde yapılan tasnifin bir benzeri, literatür değerlendirmesi kısmında da temel alındı. Cumhuriyet döneminde Erzurum ile ilgili literatür yirmi yıllık zaman dilimleri halinde ele alındı. Böylece mevcut literatürün zaman içerisindeki seyri takip edebilmek amaçlandı.

Erzurum'u konu alan eserlerin genel bir değerlendirmesine geçmeden önce, Erzurum literatürünü incelemiş olan çalışmaların yani bibliyografyaların değerlendirmesini yapmanın bir gereklilik olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle öncelikli olarak bibliyografik eserler üzerinde durulmuştur.

Erzurum hakkındaki çalışmaların genel bir değerlendirmesi, ilk olarak İlhan Akçay'ın "Erzurum Hakkında Yazılmış Yazıların Bibliyografyası" isimli makalesinde yapılmıştır.⁹ Akçay, Erzurum ile ilgili literatürün toplu halde bulunmamasından dolayı eksikliğin farkına varmış ve bu husustaki görüşünü "Cumhuriyet devrinde yeniden gelişmeğe başlayan ve bilhassa Atatürk Üniversitesi kuruluşu ile büyük makyasta ilmi faaliyete sahne olan Erzurum hakkında zamanımıza kadar yazılmış eserlerin bir bibliyografyasını hazırlamak ve Üniversite Kütüphanesi'ne bu kitap ve makaleleri temin etmek kütüphanecilerin başlıca vazifelerinden biri olmalıdır"¹⁰ diyerek belirtmiştir. Birikimsiz (b)ilim ol-

8 Josep S. de Tournefort, *A Voyage into Levant*, Londra, 1718, c. II, s. 195.

9 İlhan Akçay, "Erzurum Hakkında Yazılmış Yazıların Bibliyografyası", *Atatürk Üniversitesi 1960 Yıllığı*, Ankara, 1961, s. 119-147.

10 Akçay, "Erzurum Hakkında Yazılmış Yazıların Bibliyografyası", s. 119.

mayacağı düşüncesinde olan Akçay, Erzurum'a gelen seyyahların, coğrafyacıların ve özellikle siyasî tarih sahasında savaşlar hakkında hazırlanan eserleri; Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Alman kütüphaneleri, Library of Congress British Museum ve Bibliotheque Nationale'in kataloglarından istifade ederek belirlemiştir. Bibliyografya çalışmasında eserler, yazar adına göre alfabetik olarak sıralanmış, eserlerin yazarlarının doğum ve ölüm tarihleri belirtilmiş ve yabancı dildeki yazıların analitik bir bibliyografyası da verilmiştir. Erzurum ile ilgili olarak iki yüzü aşkın çalışmayı inceleyen Akçay, daha sonraki çalışmalar için önemli bir başvuru eseri hazırlamıştır.

Erzurum'u konu alan eserleri değerlendiren bir diğer eser Şerafettin Turan'a aittir.¹¹ Turan, "Erzurum'la İlgili Yeni Yayınlar" isimli çalışmasında, İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* adlı çalışmasını değerlendirmiştir. Gerçi makalenin isminden hareketle, yazının İlhan Akçay'ın "Erzurum Hakkında Yazılmış Yazıların Bibliyografyası" çalışmasına ek olabileceği düşünülse de, bu katkı, sadece *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*'nin değerlendirilmesi ile sınırlı kalmıştır. Eser hakkındaki ilmî değerlendirmeler, akademik bir hüviyet taşıması yanında oldukça isabetli tespitlere dayanmıştı. Erzurum ile ilgili çalışmaların uzun bir hazırlık aşamasına ihtiyacı olduğuna işaret eden Turan, Konyalı'nın çalışmasının metod açısından ciddi eksiklikler taşıdığına, ancak toplanan kitabelerin daha sonraki çalışmalara önemli bir malzeme teşkil edeceğine de değinmiştir.

Erzurum bibliyografyasının toplu halde verildiği son çalışma, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ile T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi tarafından hazırlanan *Kent Araştırmaları Bibliyografyası* adlı eserdir.¹² Akçay tarafından hazırlanan Erzurum bibliyografyası, kırk yıl süresince yapılan -daha ziyade- yeni çalışmaların dâhil edildiği *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*'nın Erzurum bölümündeki eser sayısı üç yüz elliye ulaşmıştı. 1994 yılında bitmesine karşın, güncelleştirmeler ile birlikte ancak 2001'de yayınlanan çalışma da Erzurum'un konu edildiği eserler, herhangi bir ayırma tabi tutulmaksızın, yazar adına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.¹³

Erzurum şehri ile ilgili olarak yapılan çalışmalar daha ziyade siyasî tarih kapsamındadır. Şehirde hâkim olan unsurlara ait izler, dahası mimarî kalıntılar değerlendirilmiştir. Böylelikle şehir tarihinin şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Ancak şehir hakkında ihmal edilen hususlar, şehirdeki sosyal, kültürel ve ekonomik meselelerdir. Askerî olduğu kadar ticarî ehemmiyeti de haiz Erzu-

11 Şerafettin Turan, "Erzurum'la İlgili Yeni Yayınlar", *Atatürk Üniversitesi Yıllığı* (1962), Ankara, 1963, s. 197-204.

12 *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, 2001.

13 *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, s. 163-173.

rum şehri hakkında müstakil olarak yapılan çalışmaların azlığı da dikkat çekmektedir. Gerçi literatür olarak sekiz yüzü aşkın eser belirlenmişse de karşılık, bunlar içerisinde oldukça sınırlı sayıdaki bir kısmı, Erzurum şehri hakkında profesyonel bilgi içermektedir. Erzurum tarihine ilişkin akademik düzeyde yapılan çalışmalar sayıca fazla olmamakla birlikte, konuyla ilgili araştırma yapanlara ciddi anlamda katkı sağlayacaklardır. Genel itibarıyla Erzurum şehri hakkında yapılan kişisel, akademik ve kurumsal bazı çalışmalar bu bölümde değerlendirilmiş olup bazıları da ilgili bölüm sonuna eklenmiştir.

A. 1920-1940 Yılları

Erzurum şehri hakkında bilinen ilk çalışma Mehmed Nusret [Son]'e aittir.¹⁴ *Tarihçe-yi Erzurum* adlı 130 sayfadan müteşekkil eser, zamanın şartları içerisinde Erzurum tarihine ait oldukça değerli bir çalışmadır. Erzurum'un coğrafi ve stratejik konumu belirtilmekle birlikte, XVII. yüzyılda şehrin durumu hakkında Kâtip Çelebi'nin ifadeleri, Saltuklular ve Selçuklular zamanına ait olaylar, Osmanlı öncesine ve Osmanlılar zamanına ait kale, cami, medrese gibi eserler anlatılmıştır. Bununla birlikte XVI. (H. X.) asırdan sonra Erzurum ve çevresinde gelişen siyasî olaylar (Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran savaşları, isyanlar, 31 Mart öncesinde ve sonrasında cereyan eden halk hareketleri vs.) anlatıldığı gibi, eserin sonralarında Erzurum ve çevresinde yetişen ünlülerin (Abdurrahman Gazi'den Yunus Emre'ye, Sadreddin Konevi'den Habib Baba'ya kadar 51 kişi) hayat hikayelerine yer verilmiştir.¹⁵ Bütün olumsuz koşullar içerisinde Erzurum'un tarihini modern tarih anlayışının gereklerinden olan kaynaklara dayanarak sebep-sonuç ilişkisi bağlamında izah eden Nusret Efendi, kendisinden sonra Erzurum hakkında yapılacak olan çalışmalara ciddi anlamda katkı sağlamıştır.

Türkiye'nin önde gelen sosyologlarından olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, doğduğu memleketin tarihine ilgi duyan kıymetli bilim adamlarındandır. "Erzurum'da yetişen bilginlerin, din adamlarının ve edebiyatçıların biyografilerinin unutulmasının din ve vatan namına bir suç ve günah teşkil" edeceğini belirten Mehmed Nusret'in¹⁶ çabasını takdirle karşılamış olmalı ki, "Tarihçe-i Erzurum" adlı ilk çalışmasında eser hakkında bilgi vermektedir.¹⁷ Türk folklor hayatına dair araştırmalar yapan Fındıkoğlu, 1927'de *Erzurum Şairleri* adlı eseri-

14 Mehmed Nusret hakkında son zamanlarda yapılan ilgi çekici bir çalışma için bkz. Şaban Ortak, "TBMM I. Dönem Erzurum Mebusu Mehmet Nusret (Son) Efendi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Ankara, 2003, s. 695-714.

15 Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşerilere Armağan*, İstanbul, 1338.

16 Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s. 17.

17 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tarihçe-i Erzurum", *Anadolu Mecmuası*, 1925, İstanbul, c. I, sy. 9-10-11, s. 337-341.

ni yayınlamıştı.¹⁸ Yazar zaman zaman Erzurum'a olan ilgisini yazılarında dile getirmeye çalışmıştı. 1930'da yurt dışına gidinceye kadar Erzurum'un kültürel hayatında önemli olan unsurlara değinen Fındıkoğlu,¹⁹ Türkiye'ye döndükten sonra "Erzurum'un İktisadî Vaziyeti ve Türk İktisadiyetindeki Mevkii" başlıklı makalesini hazırlamıştı.²⁰ Erzurum şehrindeki ekonomik yapı ve bunun Türkiye ekonomisi içerisindeki durumu hakkındaki sosyolojik yazısını Türkçe ve Fransızca olarak hazırladığı "Erzurum'da İktisadî ve İçtimai Müşahadeler" çalışması izlemiştir.²¹ Bir dönem öğretmenlik de yaptığı Erzurum'da yetişen başta şairler olmak üzere tarihçilerle de ilgilenmişti.²² Fındıkoğlu'nun eserleri sadece 1920-1940 yılları arasında sınırlı değildir ve yayınlarına ilerleyen süreçte de devam etmiştir.

Tarihî metod üzerinde hassasiyetle duran Fındıkoğlu, sosyal müessese ve olayların tarih biliminin yardımıyla aydınlığa kavuşabileceğini, sosyal realite fikrinin tarihî metolla desteklendiğini belirtmişti.²³ Bu düşüncesinden hareketle Erzurum şehri ile ilgili olarak "Erzurum'un İşgali ve Bir İçtimai Romanın Tahlili"²⁴ adlı makalesini sırasıyla; "Erzurum Barlarının Tarihi ve Bedii Mahiyeti Hakkında",²⁵ "Erzurum'un Kültür Tarihi",²⁶ "Erzurum'un Mahalli Kültür Tarihi: Tarihçi Koyunoğlu Memduh ve Eseri"²⁷, "Erzurum'un Yetiştirdiği İlim Adam-

18 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Erzurum Şairleri*, İstanbul, 1927; "Erzurum'da Selçukî Eserleri", *Hayat Mecmuası*, 1927, Ankara, c. I, sy. 8, s. 9-11; "Erzurum Şairlerine Dair", *Halkbilgisi Mecmuası*, 1928, Ankara, sy. 1, s. 134-136

19 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Şairlerinden Hatiki", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1934, İstanbul, c. III, sy. 29, s. 179-182; a.mlf., "Erzurum Şairlerinden Hatiki", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1934, c. III, sy. 30, s. 201-205.

20 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un İktisadî Vaziyeti ve Türk İktisadiyetindeki Mevkii", *İş Felsefe, Ahlak ve İçtimaiyet Mecmuası*, 1941, İstanbul, sy. 28, s. 153-173; "Erzurum'un İktisadî Vaziyeti ve Türk İktisadiyatındaki Mevkii", *Üniversite Haftası*, İstanbul, 1941, s. 143-163.

21 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'da İktisadî ve İçtimai Müşahadeler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1942, c. IV, sy. 1, s. 69-79; "Quelques Observations Economiques et Sociales a Erzurum", *Revue de la Fakulté des Sciences de l'Universite d'Istanbul*, 1945, sy. 3-4, 219-220.

22 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Şairlerinden Şerifi", *Ülkü*, 1941, c. XVII, sy. 100, s. 309-316; a.mlf., "Bir Erzurum Tarihçisi (Abdurrahim Şerif)", *İş ve Düşünce*, c. XXII, sy. 174, s. 21-23.

23 Mustafa E. Erkal, "Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri", *DİA*, c. XIII, s. 29.

24 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un İşgali ve Bir İçtimai Romanın Tahlili", *Türk Yurdu*, 1956, sy. . 254, s. 655-657; a.mlf., "Erzurum'un İşgali ve Bir İçtimai Romanın Tahlili", *Türk Yurdu*, 1956, sy. 258, s. 19-22.

25 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Barlarının Tarihi ve Bedii Mahiyeti Hakkında", *Türk Yurdu*, 1956, sy. 260, s. 176-179.

26 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un Kültür Tarihi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Temmuz 1959, sy. 3, İstanbul: Özyurt Basımevi, 1959, s. 12-15.

27 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un Mahalli Kültür Tarihi: Tarihçi Koyunoğlu Memduh ve Eseri", *Tarih Yolunda Erzurum*, Temmuz 1959, sy. 3, İstanbul: Özyurt Basımevi, 1959, s. 9.

ları: Ali Rıza-i Ardahani",²⁸ "Erzurum Üniversitesi ve Mahalli Gazeteciliğinin Hizmetleri",²⁹ "Erzurum'daki Yunus Emre'ye Dair",³⁰ "Erzurum Gazeteciliğinin 100. Yılı"³¹ ve "Erzurum Matbuat Tarihi"³² izler. Erzurum tarihini İslamiyet'ten önce ve sonra olmak üzere iki bölüm halinde inceleyen Fındıkoğlu, Erzurum tarihinin belli başlı olaylarına temas etmiştir.³³ Erzurum ile ilgili çalışmalarında sosyal yapı üzerinde duran Fındıkoğlu, zaman zaman, karşılaşılan sorunların çözüm yollarını da ortaya koymaya çalışmıştı. 1971 yılında sağlık sorunları nedeniyle bilimsel çalışmalarına ara vermek zorunda kalan Fındıkoğlu'nun Erzurum şehri hakkında dikkat çeken çalışmaları arasında; "Erzurum: Şehirleşmesi ve Gecekondu Problemi",³⁴ "Erzurum'da Bir Küçük Sanat Kooperatifi",³⁵ "Erzurum Şehirleşmesi ve Sosyolojik Belirtileri",³⁶ *Erzurum'da Sanayileşme*,³⁷ "Erzurum'da Mesleki ve Sosyal Teşekküller",³⁸ "Erzurum'da Yapı Kooperasyonu",³⁹ *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler*,⁴⁰ "Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler"⁴¹ ve *Erzurum'da Sendikacılık*⁴² sayılabilir.

28 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un Yetiştirdiği İlim Adamları: Ali Rıza-i Ardahani", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sy. 2, İstanbul: Özyurt Basımevi, 1959, s. 3-4.

29 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Üniversitesi ve Mahalli Gazeteciliğinin Hizmetleri", *Türk Yurdu*, 1959, s. 271, s. 29.

30 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'daki Yunus Emre'ye Dair", *Türk Yurdu*, 1966, c. V, sy. 319, s. 54-58.

31 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Gazeteciliğinin 100. Yılı", *İş ve Düşünce*, 1968, c. XXXIII, sy. 264, s. 12-15.

32 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Matbuat Tarihi", *Türk Basın Birliği*, 1969, sy. 23, s. 7.

33 Dilaver Düzgün, *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Folklor ve Halk Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1997, s. 55.

34 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum: Şehirleşmesi ve Gecekondu Problemi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1966-1967, c. XXVI, sy. 1-4, s. 1-34.

35 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'da Bir Küçük Sanat Kooperatifi", *Karınca*, 1968, c. XXXIV, sy. 386, s. 9-11.

36 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum Şehirleşmesi ve Sosyolojik Belirtileri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1968, c. XXVII, sy. 3-4, s. 46-60.

37 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Erzurum'da Sanayileşme*, İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği Yay., 1969.

38 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'da Mesleki ve Sosyal Teşekküller", *Bilgi*, 1969, c. XXI-II, sy. 268, s. 6-7.

39 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'da Yapı Kooperasyonu", *Karınca*, 1969, c. XXXVI, sy. 392, s. 6-8.

40 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Doğu Kalkınması ve Erzurum'un Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler*, İstanbul: Tortum Kalkınma Derneği Yay., 1969.

41 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Doğu Kalkınması ve Erzurum'un Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler", *Bilgi*, 1970, c. XXIII, sy. 276, s. 22-23.

42 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Erzurum'da Sendikacılık*, Erzurum: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1971.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci içerisinde, Türk milletinin daha çağdaş ve daha müreffeh bir düzeye ulaştırma gayretleri içerisinde cehaletle ve bilgisizlikle savaşılarak çağdaşlaşma yolundaki engellerin aşılmasına çalışılmıştı. 1930'larda teşkil edilen Halkevleri, çağdaşlaşma amacıyla atılan en önemli adımlardan idi. Netice itibarıyla 1934'te Erzurum'da faaliyete geçen Halkevi ve Halkodaları 1951 yılına kadar 17 senelik süre içinde Erzurum'un çehresini değiştirmiş, yörenin okuma yazma oranının artmasına büyük katkı sağlamış ve folklorik değerlerin disiplinli, düzenli bir şekilde gün ışığına çıkmasında üstün hizmetlerde bulunmuştu.⁴³ Erzurum Halkevi, şehrin geçmiş tarihine ait izleri gündeme getirdiği gibi, 1944'te yayın hayatına geçen *Yayla - Erzurum Halkevi Dergisi* ile de muhtelif çalışmalara yön vermişti. Nitekim bir dönem halkevinin başkanlığını da yapmış olan Murat Uraz, şehrin tarihi hakkında muhtelif makaleler yazmıştı.⁴⁴

Halkevi'nin Erzurum tarihi hakkında araştırmalara başladığı sıralarda Erzurum Lisesinden Yetişenler Derneği'nin de ilgi çekici çalışmaları olmuştu. 1935'te Erzurum'un kurtuluşu vesilesi ile dernek, "Zeki Başar: 'Bugünleri Niçin Anıyoruz'; Murat Uraz: 'Geçer Çağlarda Erzurum'da Türkler'; 'Erzurum Kurtuluş Gününde Bir Söylev'; 'Yurdu Sevelim ve Tanıyalım'; 'Erzurum'da Türk Belgelerinin Yapılış Yöntemleri ve Değerleri 1071-1513'; Müslim Baykal: 'Demiryoluyla Erzurum'un Göstereceği Ekonomik Yüz'" başlıklarından müteşekkil bir eser hazırlamıştı.⁴⁵ Bu kıymetli çalışmayı, bir sonraki yıl, *Erzurum Albümü: Kurtuluş Günü Andacı 1918-1936* adlı diğer eser takip etmişti.⁴⁶ Aynı tarihlerde 11 Mart 1918 yıl dönümü vesilesi ile bu defa Türk Ocakları tarafından *Yaylamız Erzurum* adlı bir çalışma vücuda getirilmişti. Eserde; "Erzurum'un Geçmiş Günlerine Bakış; Erzurum'un İktisadi Vaziyeti; Erzurum'da Halk Nasıl Yaşar; Erzurum'un Edebiyat Tarihindeki Yeri" gibi başlıklara yer verilmişti.⁴⁷ 1930'lu yıllarda, süreli yayınlar konusunda Erzurum Öğretmen Okulu'nun gayretleri söz konusu olmuştu. *Dumlu* isimli mecmua, daha ziyade fikir ve sanat dergisi hüviyetini taşımaktadır.⁴⁸

43 Erdal Aydoğan, "Erzurum Halkevi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluş Gününe Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Ankara, 2003, s. 789-806.

44 Murat Uraz, "Erzurum Rakısları", *Yayla - Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 1944, Erzurum, sy. 2, s. 4-9; a.mlf., "Erzurum Çeşmeleri", *Yayla - Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 1944, sy. 3, s. 10-13; a.mlf., "Erzurum Camileri", *Yayla - Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 1944, sy. 4-5, s. 9-14; a.mlf., "Erzurum Camileri", *Yayla - Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 1945, sy. 6, s. 11-14; a.mlf., "Erzurum Camileri", *Yayla - Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, 1945, sy. 7, s. 24-28.

45 Erzurum Lisesinden Yetişenler Derneği, *11 Mart Erzurum Kurtuluşu, 1918-1935*, İstanbul: Burhanettin Matbaa., 1935, 24 s.

46 Erzurum Lisesinden Yetişenler Kurumu, *Erzurum Albümü: Kurtuluş Günü Andacı 1918-1936*, İstanbul. 1936.

47 *Yaylamız Erzurum: 11 Mart 1918 Yıl Dönümü*, Ankara: Türk Ocakları, 1934, 32 s.

48 Erzurum Öğretmen Okulu Yayın Kolu, *Dumlu, 15 mart 1937-15 nisan 1937*, sy. 1-2.

Erzurum üzerine çalışan değerli araştırmacılardan birisi de Abdurrahim Şerif Beygü'dür. Erzurum Erkek Öğretmen Okulunda muallim olan Beygü, "Asırlardan beri Anadolu'nun şimalî şarkî geçidi üzerinde, birçok istilalara karşı göğsünü siper ederek dayanmış ve bu yüzden birçok felaketler geçirmiş olan bu eski Türk şehrini bu kitapta sevgili okuyucularıma tanıtmaya çalıştım" diyerek amacını ortaya koymuştu.⁴⁹ *Erzurum Tarihi Anıtları ve Kitabeleri* adlı çalışmasında Beygü, Erzurum şehrinin kuruluşundan Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar geçen süredeki olayları anlatmıştı. Selçuklu, Saltuk, İlhanlı devrinden kalma abideleri sanat tarihi açısından değerlendiren yazar, metin içinde ilgili resim ve fotokopilere yer vermişti.⁵⁰ Erzurum dışında da bazı yerler hakkında bilgi veren eser, şehir tarihi açısından yazılmış en iyi eserlerdendir. Ancak iki cilt halinde tasarlanan kitabın ikinci cildi, yazarın vefatı dolayısıyla neşredilememiştir. Bunun yanı sıra Beygü'nün Erzurum şehri ile ilgili değişik konularda, şehir çalışması yapacakların değerlendirmesi gereken araştırmaları da olmuştu.⁵¹

Sırrı Numan, *Erzurum Oyunları ve Oyun Havaları* adlı folklorik çalışmasından, "Erzurum'da Tıpkı Taşı" ve "Erzurum'da Alkarası" başlıklı makaleleri kaleme almıştı.⁵² Numan'ın folklorik incelemelerinin yanı sıra Mehmet Halit de muhtelif konularda birtakım araştırmalarda bulunmuştu. Evliya Çelebi'nin eserinden istifade ederek hazırladığı "Evliya Çelebi'ye Nazaran Hicri On Birinci Asırda Erzurum" konulu incelemesinde şehir hakkında bilgi vermiştir. "Erzurumlu Emrah" adlı çalışmasında Emrah'ı ve eserlerini tanıtmıştır.⁵³ Daha ziyade sosyokültürel ağırlıklı çalışmaları ile dikkat çeken Bilge Sırrı'nın da, ilerleyen süreçte muhtelif çalışmalar yapmış olduğu görülmektedir.⁵⁴

49 Abdürrahim Şerif Beygü, *Erzurum Tarihi Anıtları ve Kitabeleri*, İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1936, s. 3.

50 Beygü, *Erzurum Tarihi*, s. 6-261.

51 Abdürrahim Şerif Beygü, *Şimendiferin Kavuştuğu Gün: Erzurum*, İstanbul: Marifet Bas., 1939, 128 s. a.mlf., "Erzurum'da İş ve Aile Hayatı", *Atayolu*, 1939, Erzurum, sy. 1, s. 12-13; a.mlf., "Erzurum'da İş ve Aile Hayatı", *Atayolu*, 1939, sy. 2, s. 13-15; a.mlf., "Kığı Demir Madenlerinde Yapılan Top Güllelerinin Avrupa Seferleri İçin Erzurum'dan Gönderilmesine Ait Üç Vesika", *Tarih Vesikaları Dergisi*, 1943, c. II, sy. 11, s. 335-337; a.mlf., "Yüz Otuz Üç Sene Önce Erzurum", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, s. 9-10, 1961, s. 7-10.

52 Sırrı Numan, *Erzurum Oyunları ve Oyun Havaları*, İstanbul: İktisat Mat., 1929; a.mlf., "Erzurum'da Tıpkı Taşı", *Halkbilgisi Haberleri Mecmuası*, 1930, c. I, sy. 4, s. 58-60; a.mlf., "Erzurum'da Alkarası", *Halkbilgisi Haberleri Mecmuası*, 1930, c. I, sy. 8, s. 131-135.

53 Mehmet Halit, "Evliya Çelebi'ye Nazaran Hicri On Birinci Asırda Erzurum", *Hayat*, c. V sy. 120, İstanbul 1929, s. 307-308; "Erzurumlu Emrah", *Halkbilgisi Haberleri Mecmuası*, c. II, sy. 10, Ankara 1930, s. 153.

54 Sırrı Bilge, "Erzurum'da Ev Teşkilatı", *Halkbilgisi Haberleri Mecmuası*, c. VII, sy. 80, Ankara 1935, s. 178-184; "Erzurum Oyunları", *Halkbilgisi Haberleri Mecmuası*, c. IX, sy. 99, Ankara 1940, s. 52-55; "Köroğlu Destanında Erzurum Koçakları", *Bilge*, sy. 74, İstanbul 1953, s. 15-16; "Erzurum Esnaf Teşkilatı", *İş ve Düşünce*, c. XXV, sy. 214-215, İstanbul 1959, s. 5-6.

B. 1940-1960 Yılları

II. Dünya Savaşının sosyoekonomik anlamda getirdiği tüm olumsuz koşullara rağmen, Erzurum şehri ile ilgili çalışmaların devam ettiği görülmektedir. 1940'lı yılların başında Vefik Altuğ, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii Beşeri, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler* adlı fazla hacimli olmayan eserinde şehrin doğal özellikleri yanında ekonomik durumuna da değinmişti.⁵⁵ Ertesi yıl M. Yusuf Akkurt tarafından kaleme alınan *Erzurum Şehri Saltuk-Selçuk-İlhan-Osmanlılar Devri Mebani ve Kitabeleri* adlı eser, çok değerli bilgiler içermesine karşın pek çok araştırmacının gözünden kaçmıştı. Eserde yer alan kitabelerin tercümesi Akkurt tarafından yapılmış, fotoğrafları ise Baha Bediz tarafından çekilmişti. Şehrin fizikî durumu hakkında bilgi veren bu değerli çalışma halen yayınlanmamış olup Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde yazma eserler bölümündedir.⁵⁶

Jak-H. Lambert'in hazırladığı "Erzurum'un Urbanizm Planı 1939" şehir tarihi araştırmalarında dikkat edilmesi gereken çalışmalardan biridir. Şehrin eski dokusu bozulmadan planlı şekilde gelişmesini ifade eden Lambert, şehrin fizikî yapısını belirlemeye çalışmıştı.⁵⁷ Vehbi Kocagüney'in *Erzurum Kalesi ve Savaşları* adlı eseri, Erzurum kalesi hakkında ayrıntılı bilgiler veren ilk eserdir. Şehirde bulunan sanat eserleri hakkında bilgi veren Kocagüney, tümgeneral olması hasebiyle daha ziyade Erzurum kalesinin geçmişteki durumu, özellikle de Osmanlı-Rus savaşları sırasındaki vaziyetiyle ilgili ilginç bilgiler vermiştir.⁵⁸

Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayınladığı *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Erzurum maddesi; Besim Darkot, Mükrimin Halil Yınanç ve Halil İnalçık tarafından hazırlanmıştı. İlk defa böylesine önemli çapta bir eserde; Erzurum şehrinin coğrafi özelliklerini Besim Darkot,⁵⁹ şehrin tarihçesini Mükrimin Halil Yınanç⁶⁰ ve eyalet olduğu zamanki durumunu Halil İnalçık⁶¹ değerlendirmiştir. Milli Mücadele döneminde Erzurum'daki halkın durumu ve teşkilatlanmasına, işgallere karşı sergiledikleri direnişe zor günlerde birlik halinde nasıl hareket edildiğine dair ilk eser, dönemi bizzat yaşayan Cevat Dursunoğlu tarafından kaleme

55 Vefik Altuğ, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii Beşeri, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, İstanbul: Resimli Ay Mat., 1941, 82 s.

56 M. Yusuf Akkurt, *Erzurum Şehri Saltuk-Selçuk-İlhan-Osmanlılar Devri Mebani ve Kitabeleri*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazma No: 602.

57 Jak-H. Lambert, "Erzurum'un Urbanizm Planı 1939", *Belediyeler Dergisi*, 1941, sy. 65, s. 39-59.

58 Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul: Askeri Matbaa, 1942.

59 Besim Darkot, "Erzurum-Coğrafya", *İA*, c. IV, s. 340-345; Darkot'un aynı tarihlerde *Aylık Ansiklopedi* için hazırladığı diğer bir makalesi için bkz. Besim Darkot, "Erzurum İlinin Coğrafyası", *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul: İskit Yayınevi, 1946, c. III, s. 839-842.

60 Mükrimin Halil Yınanç, "Erzurum-Tarih", *İA*, c. IV, s. 345-353.

61 Halil İnalçık, "Osmanlı Devletinin Erzurum Beylerbeyliği", *İA*, c. IV, s. 353-357.

alınmıştı. Eser, şehrin Milli Mücadele dönemindeki durumunu belgelere dayalı olarak anlatan kıymetli eserlerdendir.⁶²

Anadolu'nun Türk kültürünün en değerli hazinesi olduğuna inanan Bahaeddin Ögel,⁶³ Erzurum'daki anıtları incelemiş ve motifleri değerlendirerek eski Altay Türk sanatının izlerini tespit etmiştir.⁶⁴ Ögel, kültür değerleri üzerine incelemelerine devam etmiş ve "Erzurum Tavan İşlemeleri" ile "Erzurum Evleri" çalışmalarında da Türk kültürünün özelliklerini ortaya koymuştur.⁶⁵ 1944-1946 yılları arasında Erzurum'da askerlik görevinde bulunan Yüksek Mimar Harbi Hotan, şehrin mimarî özelliklerini incelemiş ve "Erzurum'da Sivil Mimari Özellikleri" ile "Erzurum Evleri" adlı çalışmaları vücuda getirmiştir.⁶⁶ Aynı yıllarda yine bir mimar olan Ali Sami Ülgen, şehircilik açısından anıtları incelemiştir.⁶⁷ Eski ve köklü bir kültüre sahip olan Erzurum'un 1940'lı yıllarda özellikle mimarlar tarafından incelenmesi, bu devrede etkin olan ulusal mimarî anlayışının etkisinden olsa gerektir.

Ahmed Rasim ile başlayan şehir yazılarının bilinen en iyi örneklerinden birisi Ahmet Hamdi Tanpınar'a ait *Beş Şehir* isimli eserdir.⁶⁸ Ankara, Konya, İstanbul, Bursa ve Erzurum şehirlerinin kültürel yapısını, yaşam tarzlarını dile getiren Tanpınar; 1946'da yayımladığı bu çalışmasından yaklaşık iki yıl önce de yine Erzurum ile ilgili müstakil bir çalışma yayınlamıştı.⁶⁹ Edebi çalışmaların yanı sıra Kemal Çilingiroğlu,⁷⁰ Kasım Ülgen⁷¹ ve H. Basri Erk'in⁷² sosyal yapı ile ilgili olarak folklorik eserleri de dikkat çekmektedir.

Önceki devrede olduğu gibi bu dönemde de Erzurum Lisesi'nden yetişenlerin faaliyetleri görülmektedir. Erzurum Lisesinde Yetişenler Cemiyeti, halkev-

62 Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1998.

63 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. VII, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1991, s. x.

64 Bahaeddin Ögel, *Erzurum Anıtlarında Eski Altay Türk Sanatının İzleri*, Erzurum: Erzurum Halkevi Yay., 1947, 26 s.

65 Bahaeddin Ögel, "Erzurum Tavan İşlemeleri", *Ülkü*, 1947, c. I, sy. 7, s. 26-27; a.mlf., "Erzurum Evleri", *Ülkü*, 1947, c. II, sy. 12, s. 32-33.

66 Harbi Hotan, "Erzurum'da Sivil Mimari Özellikleri", *Arkitekt*, 1946, c. XV, sy. 171-172, s. 62-64; a.mlf., "Erzurum Evleri", *Arkitekt*, 1947, c. XVI, sy. 181-182, s. 27-30.

67 Ali Saim Ülgen, "Erzurum Şehircilik ve Anıtları Yönünden İncelemeler", *Mimarlık*, 1948, c. V, sy. 1, s. 25-28, sy. 3, s. 38-40 ve sy. 4, s. 30-35.

68 <http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/sayi41/baran.htm> (15.12.2004).

69 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Erzurum", *Ülkü*, 1944, c. VI, sy. 68, s. 10-17; a.mlf., *Beş Şehir*, 17. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2000.

70 Kemal Çilingiroğlu, "Kuzey Doğu Anadolu Halk Oyunları, II, Erzurum", *Folklor Postası*, 1945, sy. 7, s. 13 ve 19; a.mlf., "Erzurum Oyunları", *Türk Folklor Araştırmaları*, 1949, sy. 2, s. 25-26.

71 Kasım Ülgen, *Doğu Anadolu Oyunları ve Havaları: Erzurum Oyunları*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1944, c. I, 153 s.

72 H. Basri Erk, *Erzurumlu Bilginler: Şair Rabia Hatun, İbrahim Hakkı, Abdürrahim Şerif Beygü*, 1 fasikül, İstanbul: Işıl Matbaa., 1947, 53 s.

leri gibi sosyal aktiviteler gerçekleştirilmesinin yanı sıra 1941 ve 1946 yıllarında Erzurum'u konu alan iki de eser yayınladı.⁷³

1950'li yıllarda Sıtkı Dursunoğlu ve Tahsin Akgün tarafından yazılmış olan eserlerde, Erzurum hakkında kısa ve özlü bilgiler verilmiştir.⁷⁴ Akgün'ün Erzurum ile ilgili çalışmaları, ilerleyen süreçte de devam etti.⁷⁵ Şehrin tarihi, sanat eserleri, iktisadî durumu, ticarî ve ziraî potansiyeli ile idarî yapısı hakkında özet mahiyetindeki bilgiler; İhsan Ünüvar'ın *Erzurum Vilayeti* adlı eserinde dile getirilmiştir.⁷⁶ Lord Kinross ve Neriman Yavuzer, 1950'li yıllarda şehir hakkındaki izlenimlerini, anılarını ve gözlemlerini aktarmışlardır.⁷⁷ Belediye konusunda çalışmaları⁷⁸ ile dikkat çeken Kazım Yurdalan; 1905-1950 yılları arasında Erzurum'un durumu hakkında değerlendirmelerde bulunduğu gibi, gelecekteki durum konusunda da fikirlerini beyan etmiştir.⁷⁹ 1958 yılında Hüseyin Durak'ın sahibi olduğu *Karasu Kenarından*⁸⁰ ve 1959'da Dr. Zeki Akgün'ün sahibi olduğu *Tarih Yolunda Erzurum*⁸¹ dergileri yayın hayatlarına başladı. Erzurum Tarihini Tanıma ve Araştırma Derneği tarafından neşredilen *Tarih Yolunda Erzurum* dergisi, yalnızca Erzurum hakkında yazılara yer vermesi bakımından önemli bir eksikliği gidermeye çalışmıştır. İstanbul Müftüsü olduğu sıralarda Ömer Nasuhi Bilmen, Cemaleddin Revnakoğlu'na ithaf ettiği "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi" isimli yazısında; Erzurum şehrinin kısa bir tarihçesini anlattığı gibi, şehirde yetişen âlimlerin hayatı hakkında bilgiler vermişti.⁸²

Anadolu halkının kültürel unsurlarının birisi de bilmecedir. Halk anlayışının yaşamsal yansımaları olarak tanımlanan bilmece, toplum düşüncesinin

73 Başak (*Erzurum Hakkında Yazılar*), Erzurum Lisesinde Yetişenler Cemiyeti Neşr., 1941, 24 s.; 1946 *Erzurum Başak Gecesi: (Erzurum Üzerine Yazılar)*, Erzurum: Erzurum Lisesinde Yetişenler Cemiyeti Neşr., 1946.

74 Sıtkı Dursunoğlu, *Erzurum*, Ankara, 1953; Tahsin Akgün, *Erzurum*, İstanbul: Tan Mat., 1955.

75 Tahsin Akgün, "Kargapazarı Muharebelerinden Bir Sahne", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sy. 2, İstanbul: Özyurt Basımevi, 1959, s. 16-18; a.mlf., "Rusya'nın Tarihi Emelleri ve Erzurum", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sy. 2, İstanbul: Özyurt Basımevi, 1959, s. 12.

76 İhsan Ünüvar, *Erzurum Vilayeti*, İstanbul: Duygu Mat., 1954, 102 s.

77 Lord Kinross, *Within the Taurus: A Journey in Asiatic Turkey*, Londra: John-Murray, 1954, 192 s.; Neriman Yavuzer, *Erzurum'dan Notlar*, İstanbul: İsmail Akgün Mat., 1958, 72 s.

78 Kazım Yurdalan, *Erzurum Belde ve Belediyesi, 1948*, Ankara: Sakarya Bas., 1948, 44 s.

79 Kazım Yurdalan, *Dünkü, Bugünkü, Yarınki Erzurum, 1905-1950*, Ankara: Kanaat Bas., 1950.

80 *Karasu Kenarından*, sy. 1-3, Erzurum: Tek Matbaası, 1958.

81 *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 1, İstanbul: Erzurum Tarihini Tanıtma ve Araştırma Derneği Yay.

82 Ömer Nasuhi Bilmen, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 1, İstanbul: Özyurt Basımevi, s. 6; a.mlf., "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 2, s. 8 ve 18; a.mlf., "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 3, s. 15 ve 26.

ortak bir ürünü olması nedeniyle önemli kültürel değerlerden kabul edilmektedir.⁸³ Böylesi önemli bir konuyla ilgili olarak Lütfüallah Sami Akalın, uzun uğraşlar sonucunda, şehir yaşantısı ve anlayışı hakkında ipuçları veren Erzurum bilmecelerini toplayarak bir araya getirme başarısı göstermiştir.⁸⁴ Folklorik yayınlarla ilgili olarak İhsan Çoşkun'un az da olsa gayretleri olmuştur.⁸⁵

1940'lı yılların aksine 1950'lerde Erzurum şehrinin fizikî yapısı hakkında kapsamlı çalışmalar yapılmamıştı. Daha spesifik konuların tercih edildiği bu devrede dikkat çeken yazılar arasında Suut Kemal Yetkin'in "The Twin Minaret Medrese of Erzurum (Erzurum-Çifte Minareli Medrese)",⁸⁶ Necati Karabacak'ın "Erzurum Hükümet Konağı"⁸⁷ ve Nezih Mustafa Polat'ın "Erzurum'un Tarihi Eserleri"⁸⁸ sayılabilir.

C. 1960-1980 Yılları

1950'lilerden 1960'lara geçiş sürecinde Erzurum tarihine ait çalışmalarda hem araştırmacı, hem de yayın bakımından gözle görülür bir artış yaşanmıştır. 1955'te 24 üye tarafından kurulan Erzurum Tarihini Tanıma ve Araştırma Derneği Erzurum'u çeşitli yönleri ile tanıma ve neşriyat yapma amacı doğrultusunda küçük çaplı çalışmalar hazırlandığı gibi geniş kapsamlı araştırmalar da yapmıştır. Nitekim dernek, 1959'da, *Tarih Yolunda Erzurum* dergisini yayınlamaya başladığı gibi; 1961'de de *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetname'sini* neşretmiştir. 1957'de kurulan Atatürk Üniversitesi, bu süreç içerisinde bilimsel çalışmalara öncülük etmeye başlamış ve Erzurum'daki yayınların artmasına ciddi katkıları olmuştur.⁸⁹ Kamu kuruluşları arasında Erzurum Valiliği 1967'de bir yıllık hazırlatarak Erzurum'un tarihî, coğrafi, kültürel, ekonomik vs. durumunu belirlemeye çalışmıştır.⁹⁰ Erzurum

83 <http://www.turkcleronline.com/bilmece/bilmece.htm> (17.12.2004).

84 Lütfüallah Sami Akalın, *Erzurum Bilmeceleri: Erzurum Folkloru*, c. I, İstanbul: Erzurum Lisesi Folklor Kolu Yay., 1954; a.mlf., "Erzurum Bilmeceleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, 1954, c. III, sy. 62, s. 982-983.

85 İhsan Çoşkun, "Erzurum Yerli Kıyafetleri", *Tarih Yolunda Erzurum*, Aralık 1959, sy. 1, s. 15; a.mlf., "Erzurum'un Eski İş Hayatı ve Terkedilmiş Sanatlar", *Yakutiye*, 1963, sy. 4, s. 16.

86 Suut Kemal Yetkin, "The Twin Minaret Medrese of Erzurum", *Atatürk Üniversitesi Yıllığı*, (1949-1954), Ankara 1954, s. 255-259; a.mlf., "Erzurum'daki Çifte Minare Medresesi", çev. İrfan Şahinbaş, *Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1954, sy. 4, s. 255-259.

87 Necati Karabacak, "Erzurum Hükümet Konağı", *Tarih Yolunda Erzurum*, Aralık 1959, sy. 4, s. 13.

88 Nezih Mustafa Polat, "Erzurum'un Tarihi Eserleri", *Türk Yurdu*, 1959, sy. 278, s. 53-54.

89 *Atatürk Üniversitesi Temel Atma Töreni Programı 23 Temmuz 1957*, Erzurum: Vilâyet Matbaası, 1957; *Atatürk Üniversitesi 1958-1959 Öğretim Yılı Halk Konferansları 1*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959, 157 s.; *Atatürk Üniversitesi Yıllığı 1960*, Ankara 1961; *Atatürk Üniversitesi Yıllığı 1961*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963; *Atatürk Üniversitesi Yıllığı 1962*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

90 *Erzurum İl Yıllığı 1967*, Erzurum Valiliği, İstanbul: Çeltüt Matbaa., 1968.

Belediyesi ile Bayındırlık Köy İşleri Bakanlığı'nın da birtakım çalışmaları olmuştur.⁹¹ Tarih Yolunda Erzurum dergisi gibi aynı tarihlerde yayın hayatına başlayan Hürsöz gazetesinde de zaman zaman ilginç konular gündeme getirilmiştir.⁹² Bu arada belirtilmesi gereken bir diğer husus da, sivil toplum örgütlerinin çalışmalarıdır. Erzurumlu Öğrencilere Yardım Derneği ve Erzurum Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu dikkat çeken kuruluşlardır.⁹³ 1965'de İngilizce olarak yayınlanan *Encyclopedia of Islam*'da "Erzurum" maddesi fazla geniş olmamakla birlikte Halil İnalıcık tarafından hazırlanmıştır.⁹⁴ 1968'de yayınlanan *Türk Ansiklopedisi*'nin XV. cildinde oldukça kapsamlı bir şekilde hazırlanmış olan "Erzurum" maddesinin kim tarafından kaleme alındığı belirtilmemiştir.⁹⁵

1960'li yıllarda İbrahim Hakkı Konyalı, Cemalettin Server Revnakoğlu, Zeki Başar, İlhan Akçay, Mahmut Goloğlu, Ziyaeddin Fahri Findıkoğlu, Burhan Gökçimen, Mazhar Müfit Kansu, Necati Karabacak, Nusret Karasu ve Nihat Özyardımcı, Amiran Kurtkan, Tahsin Saraç, Mithat Sertoğlu, İlhan Akçay, Süreyya Şehidoğlu, İhsan Ünüvar, Mahmut Kemal Yanbay, Mükrimin Halil Yınanç, Fahrettin Kırzioğlu ve Orhan Türkoğlu gibi pek çok araştırmacı tarafından yayınlanmış olan muhtelif konulara ait yazılar vardır. Gerek araştırmacıların fazlalığı ve gerekse yayınların çeşitliliğinden ötürü mevcut çalışmalar; genel-siyasî, fizikî, sosyokültürel ve ekonomik olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Erzurum Tarihini Tanıma ve Araştırma Derneği'nin katkısı ile İbrahim Hakkı Konyalı tarafından hazırlanan *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi* adlı eser, şehir hakkında yazılmış dikkati çeken çalışmalardandı.⁹⁶ Şerafettin Turan tarafından metodik açıdan eleştirilen ve eksiklikleri dile getirilen eserde, şehrin tarihi hakkında bilgiler verildiği gibi, özellikle günümüzde mevcut olmayan birtakım mimarî eserlere ait kitabeler de bulunmaktadır. Bu eserin haricinde Konyalı'ya ait "Erzurum Saat Kulesi"⁹⁷ ve "Erzurum'da Türk Tophanesi: Tarihte Askeri Fabrikalarımız"⁹⁸ gibi yayınlar mevcuttu.

91 *Erzurum Belediyesi 1967 Yılı Çalışma Raporu* Erzurum, Erzurum Belediyesi, 1967; *Köy Envanter Etüdlerine Göre Erzurum*, Ankara: Köy İşleri Bak. Yay., 1966, 160s.; *Köy Envanter Etüdlerine Göre Erzurum*, Ankara: Köy İşleri Bak. Yay., 1967.

92 Halil Sami Tekin, "Erzurum Abidelerin İnşa Tarihleri ve Mimari Durumları", *Hürsöz*, 25-26 Ekim 1960, Erzurum: Hürsöz Basımevi; Halil Sami Tekin, "Erzurum Osmanlı Devri Eserleri", *Hürsöz*, 15-17 Ekim 1960, Erzurum: Hürsöz Basımevi.

93 *Erzurum'dan Bir Güldeste*, Erzurumlu Öğrencilere Yardım Derneği, Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1960, 16 s.; *Erzurum Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Dergisi*, 1960.

94 Halil İnalıcık, "Erzurum", *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1965, c. II, s. 712.

95 "Erzurum", *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, 1968, c. XV, s. 363-380.

96 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., 1960, 588 s.

97 İbrahim Hakkı Konyalı, "Erzurum Saat Kulesi", *Büyük Doğu*, 16 Ekim 1959, c. XI, sy. 33, s. 15.

98 İbrahim Hakkı Konyalı, "Erzurum'da Türk Tophanesi: Tarihte Askeri Fabrikalarımız", *Büyük Doğu*, 25 Eylül 1959, c. XI, sy. 30, s. 10.

Erzurum'un hâk-i pâkine âşık ve devrinin gazeteleri⁹⁹ tarafından *Erzurumiyatçı* olarak tanımlanan Cemalettin Server Revnakoğlu, çalışmaları ile dikkat çeken mümtaz araştırmacılardan. Uzun ve kapsamlı bir şekilde devam ettirdiği çalışmalarında Revnakoğlu'nun en önemli yapıtlarından birisi Erzurum Tarihini Tanıma ve Araştırma Derneği'nin desteği ile hazırladığı *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*'ydi.¹⁰⁰ Erzurum kitabelerini, şairlerini, âlimlerini, müelliflerini, hayır sahiplerini, valilerini, belediye başkanlarını, folklorunu, matbuatını, edebiyatını konu alan pek çok yayın meydana getiren Revnakoğlu'nun ilgi çeken makaleleri arasında; "Erzurum Matbuatı",¹⁰¹ "Erzurum'un Son Asır Din ve İlim Adamlarından: Tivnik'li Faruk Hoca (1881-1953) Hacı Faruk Bey-Emir Oğullarından, Ketvan'lı",¹⁰² "Erzurum ve Yeşilay'ın Son Büyük Kaybı: Celâl Feyyaz Gürsel 1875-1952",¹⁰³ "Erzurum Yatırımlarından: Habib Baba-yı Veli",¹⁰⁴ "Erzurum'un Hasbi Belediyecilerinden Kındığı Vehbi Hoca",¹⁰⁵ "Erzurum'da Çöken Kubbe: Bıraktığı İzler ve Anılar",¹⁰⁶ "Erzurum Bir Kitabiyatçı Kaybetti: Pire Mehmet",¹⁰⁷ "Erzurumlu Şeyhülislamımlardan: Tortumlu Musa Kazım Efendi",¹⁰⁸ "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Vefatı Tarihi Hakkında Kaynakların Karışıklığı"¹⁰⁹ ile "Süvari Feriki Erzurumlu Hafız Mehmet Ali Paşa"¹¹⁰ sayılabilir.

Erzurum hakkındaki çalışmaları ile dikkat çeken bir diğer araştırmacı Zeki Başar'dır. Erzurum Tarihini Tanıma ve Araştırma Derneği'nin üyelerinden olan Başar, doktor olmasına karşın Erzurum'a olan ilgisi nedeniyle o zamana kadar

99 *Milletin Sesi*, 28 Eylül 1962, Erzurum

100 Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., 1961, xxii+224 s.

101 Cemalettin Server Revnakoğlu, "Erzurum Matbuatı", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 1, s. 7-8; a.mlf., "Erzurum Matbuatı", *Tarih Yolunda Erzurum*, Temmuz 1959, sy. 3, s. 13-14; a.mlf., "Erzurum Matbuatı, IV, *Sadâ-yi-Şark*", *Tarih Yolunda Erzurum*, Aralık 1959, sy. 4, s. 5-6; a.mlf., "Erzurum Matbuatı, V, *Özdilek*", *Tarih Yolunda Erzurum*, Mart-Haziran 1960, sy. 5-6, s. 7-8; a.mlf., "Erzurum Matbuat Tarihi", *İstanbul Ün. İktisat Fak. Gazetecilik Enst. Derg.*, 1960, sy. 1, s. 29-35; a.mlf., "Erzurum Matbuat Tarihi", *Yıllık Gazetecilik Enstitüsü Dergisi*, 1960, sy. 1, s. 25-35; a.mlf., "Erzurum Matbuat Tarihi", *Yıllık Gazetecilik Enstitüsü Dergisi*, 1961, sy. 2, s. 227-232; a.mlf., "Erzurum Matbuatı", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 7-8, s. 6-7; a.mlf., "Erzurum Matbuatı", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 9-10, s. 10; a.mlf., "Erzurum Matbuatı", *İş ve Düşünce*, 1961, c. XXVI, sy. 236, s. 20-24.

102 *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sy. 2, s. 9-11.

103 *Tarih Yolunda Erzurum*, Temmuz 1959, sy. 3, s. 21-24.

104 *Tarih Yolunda Erzurum*, Aralık 1959, sy. 4, s. 11-12.

105 *Tarih Yolunda Erzurum*, Mart-Haziran 1960, sy. 5-6, s. 22-23.

106 *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 9-10, s. 12-13.

107 *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 9-10, s. 25-27.

108 *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 11-12, s. 32-33; a.mlf., "Erzurumlu Şeyhülislamımlardan: Musa Kazım Efendi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 13-14, s. 6.

109 *İş ve Düşünce*, 1966, c. XXXI, sy. 255, s. 3-6; a.mlf., "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Vefatı Tarihi Hakkında Kaynakların Karışıklığı", *İş ve Düşünce*, 1966, c. XXXI, sy. 256, s. 4-7.

110 *İş ve Düşünce*, 1967, c. XXXII, sy. 258, s. 4-8.

değinilmeyen konulara temas etmiştir. Başar'ın ilk eseri, *Erzurum Verem Hastanesinin Kuruluşu ve Beş Yıllık Çalışmaları*¹¹¹ kendi sahası ile yakından ilgiliydi. Küçük hacimli makaleler¹¹² yazan yazar, 1967'de *Kurtuluş Yazılarımla Erzurum* isimli çalışmayı da hazırlamıştır.¹¹³ Başar'ın çalışmaları 1960'larla sınırlı kalmamıştır. İlerleyen süreç içerisinde de Erzurum şehri hakkında değinilmeyen konular Başar için cazip gelmiş olmalı ki, *Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları ve İçtimai Adetlerimiz-İnançlarımız: Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz* isimli çalışmaları kaleme almıştı.¹¹⁴ Muhtelif konular üzerinde araştırmalarını yürüten yazar, zaman zaman şehri ilgilendiren tıbbi konulara da temas etmiştir.¹¹⁵

Revnakoğlu'nun, ehemmiyetine binaen zaman zaman dile getirdiği mezarlıklar ve mezar kitabelerinin önemi, Başar tarafından da dikkate alınmıştır. Zeki Bey'in -yaklaşık 36 mezarlık ve 18 hazireyi içeren- kapsamlı çalışması *Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları* adıyla yayınlandı.¹¹⁶ *Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz* adlı çalışmasında Başar, Erzurum şehrindeki cami ve mescidleri yapılış yıllarına göre tasnif etmiş ve camilerin cemaat kapasiteleri yanında camilerde mevcut kutsal emanetler, kıymetli eşya ve geçreleri belirlemiştir.¹¹⁷ Erzurum ile ilgili değişik konulara¹¹⁸ temas eden Başar, millî hassasiyetler üzerinde durarak Erzurum'daki Ermeniler konusuna¹¹⁹ da değinmiş ve Millî Mücadele dönemindeki havayı bir nebze ortaya koymaya çalışmıştır.¹²⁰

Kars tarihi üzerine yaptığı çalışmalar ile tanınan Fahrettin Kırzioğlu'nun, Erzurum hakkında da birtakım çalışmaları olmuştur. Adapazarı'nda öğretmen iken kaleme aldığı "İslamlıktan Önce Erzurum Tarihine Bir Bakış (MÖ. 1400-

111 Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1957, 203 s.

112 Zeki Başar, "Kuruluşlarımız ve Kurtuluşlarımız", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 3, s. 6-8; a.mlf., "Erzurum'un Soğuğu ve Meteorolojik Kayıtlar", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1960, sy. 5-6, s. 17-21.

113 Zeki Başar, *Kurtuluş Yazılarımla Erzurum*, Ankara, 1967.

114 Zeki Başar, *Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları*, Ankara 1972; a.mlf., *İçtimai Adetlerimiz-İnançlarımız: Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1972, 226 s.

115 Zeki Başar, "Erzurum İlinde Halk Beslenmesinde Yabancı Bitkilerin Önemi", *Türkiye Tıp Akademisi Mecmuası*, 1972, c. VII, sy. 4, s. 99-101; a.mlf., *Erzurum İlinde Şifalı Sular (Yerleri, Genel Durumları, Nitelikleri)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973; a.mlf., "Erzurum Gureba Hastanesi ve Sonrası", *Dirim*, 1978, c. LIII, sy. 1-2, s. 48-53.

116 Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.

117 Ankara, 1977.

118 Zeki Başar, *Erzurum Tarih Derneği Kırk Yaşında*, İstanbul, 1977; a.mlf., "Anıtsal Bir Yapıt (Erzurum Saat Kulesi)", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1983, sy. 18, s. 3-5; a.mlf., *Cumhuriyet Dönemi Erzurumlu 54 Müellif ve Eserleri*, İstanbul, 1998, 142 s.

119 Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara, 1974; a.mlf., "Ermeni Hıyanetleri ve Erzurum'daki Cinayetleri", *Türk Kültürü*, 1975, c. XIII, sy. 156, s. 1-7.

120 Zeki Başar, *60. Yıldönümünde Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi: Öncesi-Sonrasıyla*, Erzurum, 1979.

MS. 387): İç Oğuz'dan Kazan Han Küçük Arsaklı Sülalesinin (MS. 53-429) Yurdu Karun-Eli I-II", Erzurum tarihi açısından önemli makalelerdi.¹²¹ Doğu Anadolu Bölgesi hakkındaki çalışmalarını sırasında Erzurum ile de ilgilenen Kırzioğlu, "1522 (H. 929) Yılında İssız ve Harap Duran Erzurum Bölgesi (Nahiye)leri" adlı çalışmasında Osmanlı arşiv kayıtlarından yararlanarak idarî yapı hakkında bilgiler vermiştir.¹²² İlerleyen zaman içerisinde Kırzioğlu, genelde Erzurum'un Millî Mücadele dönemindeki¹²³ durumunu ele alırken, az da olsa farklı konulara¹²⁴ değinmiştir. Erzurum şehri hakkında yapılan çalışmalarda ihmal edilen ekonomik yapı hakkında kaleme aldığı "1753 ve 1846 Yıllarında Erzurum Çarşıları ile Esnafını Tanıtan Kağızmanlı-zâdeler'in İki Vakfiyesi" adlı makalesinde Kırzioğlu, Erzurum şehrindeki ticarî potansiyeli ve esnafı vakfiye kayıtlarına göre açıklamaya çalışmıştır.¹²⁵

İhsan Ünüvar'ın *Erzurum Rehberi*¹²⁶ ve Burhan Gökçimen'in *Erzurum Özlemi*¹²⁷ adlı çalışmalarında genel bilgiler verilmiştir. Mithat Sertoğlu'nun makalesinde, XVI. yüzyıldaki Erzurum şehrinin nüfus ve mahalle sayıları arşiv belgelerine dayalı olarak tespit edilmiştir.¹²⁸ Erzurum'daki Saltuklu dönemine ait anıtlar üzerine çalışan İlhan Akçay, şehrin XVII. yüzyıldaki durumunu Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin ışığında ortaya koymuştur.¹²⁹ Mustafa Baydar,¹³⁰

121 Fahrettin Kırzioğlu, "İslamlıktan Önce Erzurum Tarihine Bir Bakış (MÖ. 1400-MS. 387): İç Oğuz'dan Kazan Han Küçük Arsaklı Sülalesinin (MS. 53-429) Yurdu Karun-Eli, I", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 1, s. 16-19; a.mlf., "İslamlıktan Önce Erzurum Tarihine Bir Bakış (MÖ. 1400-MS. 387): İç Oğuz'dan Kazan Han Küçük Arsaklı Sülalesinin (MS. 53-429) Yurdu Karun-Eli, II", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1959, sy. 2, s. 6-7.

122 *Tarih Yolunda Erzurum*, Mart-Haziran 1960, sy. 5-6, s. 9-10.

123 Fahrettin Kırzioğlu, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1970, c. VI, sy. 35, s. 4-33; a.mlf., "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi 1*, Erzurum, 1973, s. 194-196; a.mlf., "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1991, c. VII, sy. 20, s. 223-283; a.mlf., *Bütünüyle Erzurum Kongresi: Resmî Arşiv İle Ailelerdeki Belge ve Hatıralara Göre*, 3 cilt, Ankara: Kültür Ofset, 1993; a.mlf., "Erzurum Kongresi Zabıtları", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, s. 103-106.

124 Fahrettin Kırzioğlu, *Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözlere*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1963.

125 *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, 1976, sy. 7, s. 25-86.

126 İhsan Ünüvar, *Erzurum Rehberi 1071-1961*, Ankara, 1961, 194 s.

127 Ankara, 1967.

128 Mithat Sertoğlu, "XVI. Yüzyılda Erzurum", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1968, c. II, sy. 8, s. 76-80.

129 İlhan Akçay, "Erzurum'da Saltuklu Devri Abideleri", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1962; a.mlf., "XVII. Asırda Erzurum'un Ticari, İktisadî ve Ziraî Hayatı", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 13-14, s. 20-22; a.mlf., "XVII. Asırda Erzurum", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1963, sy. 15-16, s. 13; a.mlf., "Yakutiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, 1965, sy. 6, s. 146-152.

130 Mustafa Baydar, "Erzurum'un Kurtuluşu", *Vatan*, 1952, c. XII, sy. 3888, s. 4; a.mlf., "Erzurum'un İşgali ve Kurtuluşu", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 11-12, s. 11-12.

Bekir Sıtkı Baykal,¹³¹ Mahmut Goloğlu,¹³² Mazhar Müfit Kansu,¹³³ Mehmet Önder,¹³⁴ Tahsin Saraç¹³⁵ ve Fahir Aruoba¹³⁶ XIX. ve XX. yüzyılı konu alan eserlerde daha ziyade Erzurum'da verilen mücadeleyi ele almışlardır.

1960'lı yıllarda Erzurum hakkında yapılan çalışmalar içerisinde şehrin fizikî yapısını ilgilendiren birtakım çalışmalar da bulunmaktaydı. *İslam Ansiklopedisi*'nde Erzurum'un tarihçesini yazan Mükrimin Halil Yınanç, Yakutiye Medresesi hakkında da bir makale yazmıştır.¹³⁷ Ruçhan Arık, Erzurum'daki iki camiyi konu alan bir yazı hazırlamıştı.¹³⁸ Erzurum şehrinin tarihî dokusunu inceleyen Doğan Kuban, değerlendirmeye aldığı diğer şehirler gibi, Erzurum hakkında da tespitlerini zengin planlar eşliğinde vücuda getirmişti.¹³⁹ Onur Ayhan ise pek fazla değinilmeyen iklim konusunu aydınlatmaya çalışmıştı.¹⁴⁰

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu gibi, Amiran Kurtkan ve Orhan Türkdoğan da, Erzurum şehrinin sosyal yapısına ilişkin çalışmalarını dönemlerinin dikkat çeken araştırmacılarıydı. "Erzurum'da Sosyal Mobilité" ve *Şehirleşen Erzurum ve Sosyal Mobilité* isimli çalışmalarda şehrindeki nüfus yapısı ve nüfusun artmasına etki eden faktörler, Kurtkan tarafından ortaya konulmuştu.¹⁴¹ Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi olduğu süreç içerisinde Orhan Türkdoğan da Erzurum'un sosyal durumunu incelemişti. Nitekim Erzurum ve *Çevresinde Sosyal Araştırmalar*,¹⁴² *Erzurum Bölgesinde Tıbbi Tedavinin Sosyo-Kültürel Safhala-*

131 Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enst. Yay., 1969, 61+XIX s.

132 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, 203 s.

133 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'da Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1966-1968.

134 Mehmet Önder, "Erzurum Atatürk Evi ve Erzurum Kongresi", *Halkevleri Dergisi*, 1969, c. II, sy. 28, s. 13; a.mlf., "Erzurum Atatürk Evi ve Erzurum Kongresi", *Halkevleri Dergisi*, 1969, c. III, sy. 29, s. 5-6.

135 Tahsin Saraç, *Erzurum'da Aziziye Savaşı*, İstanbul, 1964.

136 Fahir Aruoba, "Erzurum'un Kurtuluşunda Türk Kadını", *Türk Kadını*, 1966, sy. 1, s. 6-7.

137 Mükrimin Halil Yınanç, "Yakutiye Medresesi Bânisi: Sinân-üd-dîn Yâkut", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 7-8, s. 10; a.mlf., "Yakutiye Medresesi Bânisi: Sinân-üd-dîn Yâkut II", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 11-12, s. 5.

138 Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami (Two Mosques in Erzurum)", *Vakıflar Dergisi*, 1969, sy. 8, s. 149-159.

139 Doğan Kuban, "Erzurum Kentinin Tarihsel Yapısı", *Erzurum Analitik Etüdlere*, Erzurum, 1965.

140 Ayhan Onur, "Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, 1962, c. XX, sy. 1-2, s. 126-136.

141 Amiran Kurtkan, "Erzurum'da ve Sosyal Mobilité", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1963, c. XXIII, sy. 3-4, s. 89-114; a.mlf., *Şehirleşen Erzurum ve Sosyal Mobilité*, İstanbul: Tortum Kalkınma Derneği, 1964.

142 Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Yay., 1965, 107 s.

rı,¹⁴³ “Erzurum’un Şehirleşmesi”,¹⁴⁴ *Doğu Anadolu’da Sağlık-Hastalık Sisteminin Toplumsal Araştırması: Erzurum’da Bir Kasabanın Medikal Sosyolojik Yapısı*,¹⁴⁵ *Yoksulluk Kültürü (Gecekonduların Toplumsal Yapısı)*¹⁴⁶, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması”¹⁴⁷ ve “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler”¹⁴⁸ isimli çalışmalarında, şehrin sosyal durumu hakkındaki gözlemlerini ortaya koymuştur. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*¹⁴⁹ isimli incelemesinde Erzurum’un kırsal alanındaki durumunu ele almıştır.

“Erzurum Türküleri”,¹⁵⁰ *Erzurum Üstüne Şiirler ve Seçme Yazılar*,¹⁵¹ “Erzurum Halk Dualarından Örnekler”,¹⁵² “Erzurum Bilmeceleri”,¹⁵³ “Erzurum Manileri”,¹⁵⁴ “Erzurum ve Kars Halk Dilinden Sözler”¹⁵⁵ ve “Erzurum Atasözleri”¹⁵⁶ gibi folklorik çalışmalarda da şehrin kültürel yapısına değinilmiştir.

1970’li yıllarda Erzurum’u konu alan çalışmalarda Erzurum Valiliği ve Atatürk Üniversitesi’nin ciddi katkıları olmuştur. Cumhuriyetin 50. yılı kutlamaları çerçevesinde Erzurum Valiliği bir yıllık¹⁵⁷ hazırlamıştır. Üniversite ise, aynı kutlamalar kapsamında Erzurum ve Çevresi, Üniversitenin Kuruluşu ve Gelişmesi ve Genel konuları ihtiva eden üç ciltlik *50. Yıl Armağanı*¹⁵⁸ yayınlamıştır. Erzu-

143 Orhan Türkdoğan, “Erzurum Bölgesinde Tıbbi Tedavinin Sosyo-Kültürel Safhaları”, *Türk Etnoğrafya Dergisi*, 1968, sy. 11, s. 33-46, a.m.f., *Erzurum Bölgesinde Tıbbi Tedavinin Sosyo-Kültürel Safhaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Bas., 1969.

144 *Bilgi*, 1970, c. XXIII, sy. 274, s. 13-17.

145 Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fak., 1972, 136 s.

146 Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fak. Yay., 1965, 117 s.

147 Orhan Türkdoğan, “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması”, *Türk Kültürü*, 1984, sy. 255, s. 455-466; a.m.f., “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması”, *Türk Kültürü*, 1984, sy. 256, s. 497-509; a.m.f., “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması”, *Türk Kültürü*, 1984, sy. 257, s. 575-581.

148 *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1987, sy. 47, s. 23-72.

149 Ankara: Milli Eğitim Bak. Yay., 1969, 398 s.

150 Muzaffer Uyguner, “Erzurum Türküleri”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1972, c. XIV, sy. 272, s. 6242-6243.

151 İhsan Coşkun Atılcan, *Erzurum Üstüne Şiirler ve Seçme Yazılar*, Ankara, 1969, 247+vi s.

152 Behçet Dede, “Erzurum Halk Dualarından Örnekler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1969, c. XII, sy. 240, s. 5345-5346.

153 M. Kemal Özergin, “Erzurum Bilmeceleri”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1967, c. X, sy. 215, s. 4132-4133; Osman Saygı, “Erzurum Dolaylarında Bilmeceler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1964, c. VIII, sy. 179, s. 3434.

154 Bilge Palandöken, “Erzurum Manileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1968, sy. 16, s. 23-34; Ümran Tanalp, “Erzurum Manileri”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1970, c. XII, sy. 246, s. 5018-5019.

155 Şenol Kılıçarslan, “Erzurum ve Kars Halk Dilinden Sözler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1964, c. VIII, sy. 178, s. 3409-3411.

156 Ümran Tanalp, “Erzurum Atasözleri”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1969, c. XII, sy. 239, s. 5321.

157 *Cumhuriyetin 50. Yılında Erzurum (1973 İl Yıllığı)*, Erzurum: Erzurum Valiliği, 1974, 446 s.

158 *50. Yıl Armağanı*, 3 cilt, Erzurum: Atatürk Ün. Yay., 1974-1978, c. I: 269 s., c. II: 441s., c. III: 581 s.

rum'un Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, eskisine oranla fazla aktif olmakla birlikte *Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümüne Armağan* isiminde bir eser vücuda getirmiştir.¹⁵⁹ Tarih öğretmenliği ve müze müdürlüğü yapması habesiyle özellikle Erzurum tarihine ilgi duyan ve alakasını yazılı olarak ifade eden tarihçiler arasında Tahsin Aşıroğlu'nu zikretmek gerekmektedir. Muhtelif dergi ve gazetelerde çeşitli vesilelerle yazıları çıkan Aşıroğlu'nun "Erzurum İlinin Tarihçesi" (1973) adlı eseri dikkat çeken çalışmalarındandır. Erzurum şehrinin MÖ. 40'tan MS. 1920'ye kadar olan süreç içerisindeki tarihçesini inceleyen yazarın, ilerleyen süreç içerisinde şehrin XIX. yüzyılda yapılanması ile vazgeçilmez unsurlarından biri olan tabyalar hakkında çalışmaları olmuş ve bunları *Erzurum Tabyaları* (1996) adıyla yayınlamıştır.

Erzurum ve çevresinin dip tarihi çözülebilirse, bunun, yalnız Doğu Anadolu için değil, komşu ülkeler, hatta Mezopotamya tarihi için de büyük bir kazanç¹⁶⁰ olacağını düşünen Hamit Zübeyir Koşay, Erzurum'un ilk çağlardaki durumunu belirlemeye çalışmıştır.¹⁶¹ Orta Çağ'da Selçuklu idaresindeki Erzurum'un durumuna farklı bir açıdan yaklaşan Hinrichs, Selçuklulara ait paralarını incelemiştir.¹⁶² Osmanlı idaresine giren Erzurum şehri ile ilgili olarak Dündar Aydın'ın oldukça ehemmiyetli bir çalışması olmuştur. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri" adlı akademik makalesinde ilk defa Erzurum şehrinin yapılanmasını, nüfus durumunu, mahalle sayısını ve şehir sakinlerini muhakemeli olarak incelemiştir.¹⁶³ Aydın'ın, ilerleyen süreç içerisinde Erzurum'un idarî yapısı ile bağlantılı olarak Erzurum eyaleti ve beylerbeyleri hakkında önemli bir çalışması daha olmuştur.¹⁶⁴ Ronald C. Jennings; 1976'da yayınlandığı "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum" başlıklı makalesinde, 1520, 1540 ve 1591 tarihli tahrir defterlerinden elde ettiği sonuçları, diğer şehirlerle mukayese ederek Erzu-

159 *Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümüne Armağan 23 Temmuz 1913-23 Temmuz 1979*, Erzurum: Erzurum'un Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., 1979.

160 Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi; Pre-history ve Protohistuarı", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*, s. 39-64.

161 Hamit Zübeyir Koşay, "Erzurum ve Çevresinde Ön Tarih ve Tarih Boyunca Kurulan Devletler ve Medeniyetler", *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara: Anıt Yapıtırma Derneği Yay., 1964, s. 153-163.

162 J. C. Hinrichs, "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1973, sy. 6, s. 163-171.

163 Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1970, c. I, sy. 1, s. 101-114.

164 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*; a.mlf., "Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1997, sy. 8, s. 393-477.

rum'da, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi bir nüfus artışı olduğuna işaret etmiştir.¹⁶⁵

Erzurum'u konu alan çalışmaların daha ziyade ilk çağlara, Osmanlı hakimiyetine geçişine ve Erzurum Kongresi dolayısıyla son devirlere ait olduğunu ifade eden Cevdet Küçük, üç bölüm halinde hazırladığı "Tanzimat Devrinde Erzurum" başlıklı doktora tezinde; Tanzimattan önce ve sonrasında yapılan idarî ve malî reformlar, Tanzimat Fermanı'nın uygulanması ve Kırım Harbi ile Islahat Fermanı'nın uygulanması sırasında Erzurum'un durumunu ortaya koymuştur.¹⁶⁶ "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu" ve "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu" adlı makalelerinde de Küçük, arşiv kayıtlarını esas alarak Erzurum şehri hakkında önemli bir eksikliği gidermeye çalışmıştır.¹⁶⁷ Coşkun Alptekin, Kamil Erdeha ve Lütfullah Bingöl gibi araştırmacıların yazılarında ise, daha ziyade Erzurum'daki Milli Mücadele dönemine değinilmiştir.¹⁶⁸

Erzurum şehrini yakından ilgilendiren konulardan birisi, şehrin fizikî yapısı ile bağlantılı olarak coğrafi özellikleriydi. 1970'li yıllara kadar yeterince değinilmeyen bu konulara akademik anlamda temas edilmeye başlanmıştır. Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Ahmet Necdet Sözer, Erzurum'u konu alan çalışmalarında bir nebze olsun bu eksikliği gidermeye çalışmıştır.¹⁶⁹ İbrahim Atalay da, Sözer gibi, daha ziyade coğrafi sahada önceden temas edilmeyen konular üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁷⁰

165 Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 1976, c. VII, s. 21-57.

166 Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1975, 579+xxi s.

167 Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1976-1977, sy. 7-8, s. 185-224; a.mlf., "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 1978, sy. 31, s. 199-231; a.mlf., "Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 321-329; a.mlf., "Erzurum Kongresi", *DİA*, c. XI, s. 335-337.

168 Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi* 1978, c. I, sy. 1, s. 35-49; Kamil Erdeha, "Erzurum Kongresi Ekonomik Nedenleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 1979, c. VII, sy. 56, s. 24-25; Lütfullah Bingöl, "Milli Mücadelede ve Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun XX. Yılına Armağan IV. Kitap*, Ankara, 1978, s. 114-128.

169 Ahmet Necdet Sözer, "Erzurum'un Coğrafyası, Tabii ve Beşeri Özellikleri", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi 1*, s. 27-38; a.mlf., *Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1970; a.mlf., "Types d'Habitat et Repartition Geographiques des Villages dans la Plaine d'Erzurum", *Revue*, 1970-1971, c. XIII, s. 113-118; a.mlf., "Erzurum'da Şehirleşme Hareketleri ve Gecekondu Problemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 1967-1968, sy. 24-25, s. 194-213; a.mlf., "Erzurum Şehri ve Kültürel Gelişmesi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Dergisi*, 1973, c. I, sy. 1, s. 239-256.

170 İbrahim Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Ankara: Atatürk Ün. Yay., No. 543, 1978; a.mlf., "Erzurum Ovası ve Çevresinin İklimi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1980, sy. 12, s. 251-341; a.mlf., "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları", *Ege Coğrafya Dergisi*, 1983, sy. 1, s. 68-99.

Rahmi Hüseyin Ünal. *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region* adlı çalışmasında, genelde tarihçilerce ele alınan Erzurum ilindeki İslamî devir anıtlarını, sanat tarihi açısından ele alınmıştır.¹⁷¹ Erzurum şehrindeki eserler üzerinden incelemelerini sonraki yıllarda da devam ettiren Ünal'ın, çok değerli çalışmaları bulunmaktadır.¹⁷² Haluk Karamağaralı¹⁷³ ve Mehmet Özel¹⁷⁴ de, bu dönemde çalışmalarıyla dikkat çeken sanat tarihçileridir.

Şehir tarihleri içinde vazgeçilmez hususlar arasında demografik yapı fevkalade önemli bir yer tutar. Ömer Lütfi Barkan tarafından ehemmiyeti ortaya konulan demografik değerlendirmelerle ilgili olarak Aydın, Küçük ve Jennings'in bahsi geçen incelemeleri yanında Eyüp Kemerlioğlu'nun "Erzurum'da Meslekler ve Sosyal Tabakalaşma" adlı doktora tezi¹⁷⁵ ve İbrahim Erol Kozak'ın¹⁷⁶ daha ziyade şehrin son zamanlarını konu alan bir çalışması da mevcuttur.

Erzurum'un kültürel öğeleri daha önceki dönemlerde olduğu gibi 1970'li yıllarda akademik olan ve olmayan çalışmalara mevzu olmuştur. Edebî ve folklorik çalışmaların ağırlıklı olduğu bu devredeki yayınlar arasında Erzurum Ağzı Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü,¹⁷⁷ Erzurum Barları Yöresel Giysiler,¹⁷⁸ Erzurum Türküleri,¹⁷⁹ "Erzurum Manileri",¹⁸⁰ Erzurum İli Ağzıları,¹⁸¹ "Erzurum ve

171 Rahmi Hüseyin Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region*, Bibliotheque Archeologique et Historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul, Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1968; a.mlf., "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1974, sy. 6, s. 49-143.

172 Rahmi Hüseyin Ünal, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, 72 s.; a.mlf., *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1992, 62 s.; a.mlf., "Erzurum-Mimari", *DİA*, c. XI, s. 329-334.

173 Haluk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, *Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl*, Ankara, 1971, s. 209-242; "Erzurum Ulu Camii", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1981, sy. 3, s. 137-177.

174 Mehmet Özel, "Erzurum'da Selçuklu Devri Eserleri" *Kültür ve Sanat*, 1977, s. 169-176.

175 Eyüp Kemerlioğlu, "Erzurum'da Meslekler ve Sosyal Tabakalaşma", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1973.

176 İbrahim Erol Kozak, "Erzurum İlinin Nüfus İşgücü İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1972, 451 s.; a.mlf., *Yurtiçi ve Yurtdışına İşgücü Akımı Açısından Erzurum İlinin Nüfus İşgücü İstihdam Meseleleri ve Dönen İşçiler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1979, 324 s.

177 İhsan Coşkun Atılcan, *Erzurum Ağzı Halk Deyimleri ve Folklor Sözlüğü*, Erzurum: Erzurum Halk Oyunları ve Halk Türküleri Derneği, 1977, 167 s.

178 İhsan Coşkun Atılcan, *Erzurum Barları Yöresel Giysiler*, İstanbul: Erzurumlular Kültür ve Dayanışma Vakfı Yay., 1991.

179 Nabi Belekoğlu, *Erzurum Türküleri*, Adana: Kemal Matbaası, 1971, 224 s.

180 İbrahim Ethem Çalık, "Erzurum Manileri", *Türk Folkloru Araştırmaları*, 1979, c. XVIII, sy. 358, s. 8669.

181 Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağzıları: İnceleme, Metinler, Sözlükler ve Dizinler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1978, 381 s.; a.mlf., "Erzurum İli Ağzıları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1976, sy. 7, s. 1-16.

Köylerinde Halıcılık",¹⁸² *Erzurum Merkez İlçesi ile Civar Köylerinde Kadın Giyimi Üzerinde Araştırmalar*¹⁸³ ve "Erzurum Bilmeceleri"¹⁸⁴ bulunmaktadır.

Şehirlerin fizikî, idarî ve sosyal yapısı kadar önemli diğer bir mevzu da iktisadî durumudur. İnsanların yaşam parçalarını teşkil eden ekonomik yaşam, şehirler için de geçerlidir. Ne yazık ki 1970'li yıllara kadar şehrin ekonomik yapısı fazla incelenmemişti. Ancak giderek artan bir ilgi karşısında daha ziyade akademisyenlerin biraz da güncel bilgilere dayalı olarak hazırladığı birtakım eserler göze çarpmaktadır. Osman Arıkan'ın *Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları*¹⁸⁵ başlıklı yapıtında temel ekonomik durum üzerinde durulmuştu. Nihat Bozdağ,¹⁸⁶ Şefkati Gülten¹⁸⁷ ve Kutlu Zoral¹⁸⁸ hayvancılık; Cahit Karagölge¹⁸⁹ ve Banal Kuşhan¹⁹⁰ ziraat; Recai Çınar¹⁹¹ ticaret ve Özdemir Akmut¹⁹² ile Aydın Türkbâl¹⁹³ fiyatlar konusunda ve genellikle de Erzurum'un son zamanlardaki durumu hakkında bilgiler vermişlerdir.

D. 1980 ve Sonrası

1980'li yıllarda, Erzurum şehrini konu alan çalışmalarda önceki dönemlere oranla nicelik ve nitelik açısından artış görülmektedir. Bu devreye kadar şehir tarihi ile ilgili olarak yeterince ağırlığını koyamayan Erzurum Belediyesi'nin çok değerli bir çalışması gerçekleşmiştir. "Varsın, kar beş-altı ay bu topraklardan

182 Neriman Girişken, "Erzurum ve Köylerinde Halıcılık", 50. *Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1974.

183 Neriman Görgünay, *Erzurum Merkez İlçesi ile Civar Köylerinde Kadın Giyimi Üzerinde Araştırmalar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fak. Yay., 1973.

184 Saim Sakaoğlu, "Beyitlerinden Kurulu Erzurum Bilmeceleri", *Türk Kültürü*, 1973, c. XI, sy. 125, s. 18-26; Halil Yılmaz, "Erzurum Bilmeceleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, 1972, c. XIV, sy. 271, s. 6117.

185 Osman Arıkan, *Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları*, Ankara, 1973.

186 Nihat Bozdağ, *Kuzeydoğu Anadolu Hayvancılığının Gelişmesinde Et Kombinalarının Rolü ve Erzurum Et Kombinasyonunun Ekonomik Analizi*, Erzurum, 1976.

187 Şefkati Gülten, *Erzurum İlinde Canlı Hayvan ve Et Üretim Tüketim ve Pazarlama Analizleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1971.

188 Kutlu Zoral, *Erzincan ve Erzurum İllerinde Yapılan Ahır Besiciliğinin Ekonomik Analizi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fak. Yay., 1973.

189 Cahit Karagölge, *Arazi Tasarruf Şekillerine Göre Erzurum İlindeki Tarım İşletmelerinin Ekonometrik Analizi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fak. Yay., 1973.

190 Banal Kuşhan, *Erzurum'da İmal Edilen Harman Makineleri Üzerinde Bir Araştırma*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fak. Yay., 1975.

191 Recai Çınar, "Erzurum İçin Semt Pazarlarının Kurulmasının Gereği ve Önemi", *Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma Enstitüsü İşletme Dergisi*, 1979, c. IV, sy. 1-2, s. 305-313.

192 Özdemir Akmut, "Erzurum'da Canlı Hayvan Fiyatları Analizi", *Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 1975, c. I, sy. 4, s. 1-27.

193 Aydın Türkbâl, *Erzurum ve Beş Diğer İlde Et Fiyatlarının Analizi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İşletme Fak. Yay., 1973.

kalkmasını; bu topraklar sıcaktır...” diyen dönemin belediye başkanı Necati Güllülü Beyin katkıları ile akademik bir kadro tarafından hazırlanan *Şehr-i Mübarek Erzurum* isimli çalışmaya; Enver Konukçu “Tarih’de Erzurum”, Hamza Gündoğdu “Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihî Kalıntılar”, Hayati Doğanay “Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri”, Bilge Seyidoğlu “Erzurum Folklorü”, Naci Okçu ve Turgut Karabey “Erzurumlu Şair, Yazar, İlim Adamları ve Sanatkârlar” başlıklı yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır.¹⁹⁴ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Devlet Planlama Teşkilatı ile Köy İşleri Bakanlığı’nın daha ziyade şehrin son durumu hakkında birtakım çalışmaları bulunmaktadır.¹⁹⁵ Erzurum Belediyesi gibi Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası’nın da yayın faaliyeti olmuş ve Ekonomi’de Erzurum adlı dergi, Erzurum hakkında muhtelif konuları ihtiva eden incelemelere yer vermiştir.¹⁹⁶ Kurulduğu andan itibaren Erzurum hakkındaki yayınların daha geniş ve ilmî olmasına gayret gösteren Atatürk Üniversitesi, 8-12 Ekim 1984 tarihlerinde “Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu” düzenlemiş ve Erzurum’un dahil olduğu son dönemlere ait birbirinden değerli yayınların ortaya çıkmasına olanak tanımıştır.¹⁹⁷ Ansiklopedik yayınlar kapsamında bu devrede *Yurt Ansiklopedisi*’nin IV. cildinde “Erzurum” maddesi yayınlanmıştır.¹⁹⁸ Ayrıca Pars Tuğlacı’nın hazırladığı *Osmanlı Şehirleri* çalışmasında Erzurum da yer almaktadır.¹⁹⁹

Atatürk Üniversitesi’nin giderek artan etkisi nedeniyle önceki dönemlere oranla 1980’lerde Erzurum şehri hakkında siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda daha fazla akademik çalışmalar bulunmaktaydı. Atatürk Üniversitesi öğretim görevlilerinden Mahmut Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi” adlı doktora çalışmasında; şehrin 415-422 yıllarında kurulmasından önceki devirlerdeki, özellikle de İlk Çağ’daki durumunu Urartuların yıkılışına kadar incelemiştir.²⁰⁰ Keza A. Semih Güneri de, Erzurum havalisinde Ön-Urartu dönemini araştırmıştır.²⁰¹ Mustafa Gül, “Erzurum

194 *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yay., 1989, 430+vi s.

195 *1980 Genel Sanayii ve İşyerleri Sayımı: Birinci Aşama Sonuçları İli 25 Erzurum = 1980 Census of Industry and Business Establishments (First Stage Results) Erzurum*, Ankara: DİE, 1983; *1985 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı: Birinci Aşama Sonuçları İli 25 Erzurum = 1985 Census of Industry and Business Establishments (First Stage Results) Erzurum*, Ankara: DİE, 1989; *1982 Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları: Erzurum = Urban Places Household Labour Force Survey Results*, Ankara: DİE, 1984; *Erzurum El Dokuması Halıcılık Anketi 1984*, Ankara: DİE, 1989; *Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi: Proje Dosyası*, Ankara: DPT Yay., 1983-1984; *Köy Evvanter Etüdü 1981 Erzurum*, Ankara: Köy İşleri Bak., 1984.

196 *Ekonomi’de Erzurum*, Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yay., 1989.

197 *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., 1985, 347 s.

198 “Erzurum”, *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul: Anadolu Yay., 1982, c. IV, s. 2678-2813.

199 Pars Tuğlacı, “Erzurum”, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s. 124-130.

200 Mahmut Pehlivan, “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1984, 91+xxxı s.

201 A. Semih Güneri, “Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1987, 92 s.

Kongresi”²⁰² ve İsmail Şen, “Vilayat Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti ‘Erzurum Şubesi”²⁰³ adlı çalışmalarıyla Milli Mücadele dönemindeki durumu aydınlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca Dursun Ali Akbulut,²⁰⁴ Alpaslan Orhon,²⁰⁵ Yahya Akengin,²⁰⁶ Önder Göçkün²⁰⁷ ve Mehmet Şahingöz²⁰⁸ gibi yazarlar da milli mücadele dönemini konu alan makalelere yer vermişlerdir.

Hayati Doğanay, “Erzurum Kent Coğrafyası I”²⁰⁹ ve “Erzurum’un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları”²¹⁰ isimli eserlerinde daha önce hiç üzerinde durulmamış çalışmalar gerçekleştirmiştir. İlk defa Erzurum şehri, akademik olarak bir coğrafyacı tarafından kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Doğanay’ın, şehrin tarihî yapısını ve günümüzdeki durumunu karşılaştırdığı eserleri, saha araştırması yapanların görmesi gereken incelemelerdir. İlerleyen süreç içerisinde de Doğanay çalışmalarına devam etmiştir. Bunlar arasında; “Erzurum’da Sanayileşme ve Şehirsel Arazi Kullanılışı”,²¹¹ “Erzurum’da Oltutaşı İşletmeciliği”,²¹² “Erzurum’un Bugünkü ve Gelecekteki Su Sorunu”,²¹³ “Erzurum Şehrinin Planlarının Eleştirisi”,²¹⁴ “Erzurum’un Turizm Potansiyeli”,²¹⁵ “Erzurum’da Şehirsel Katı ve Çevre Kirlenmesi”²¹⁶ ve “Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri”²¹⁷ bu-

202 Mustafa Gül, “Erzurum Kongresi”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1985, 219 s.

203 İsmail Şen, “Vilayat Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti ‘Erzurum Şubesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989, 164 s.

204 Dursun Ali Akbulut, “Şark Harekatı Öncesi Celâleddin Ârif Bey’in Erzurum’a Gelişi ve Erzurum’da Bazı Hâdiseler”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1989, sy. 1/3, s. 67-100; a.mlf., “Erzurum Kongresinin Son Günü”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1989, sy. 1/3, s. 41-56; a.mlf., “Albayrak Gazetesi’ne Göre Birinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti’nin Erzurum Vilayetindeki Yardımları”, *Ekonomide Erzurum*, Mayıs-Haziran 1989, c. I, sy. 2, s. 30-32; a.mlf., “1924 Erzurum Depreminin Samsun’daki Yankıları”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, s. 107-112.

205 Alpaslan Orhon, “Erzurum ve Erzincan’da ‘31 Mart Olayı’ İle İlgili Ayaklanmalar ve Bastırılışları”, *Askeri Tarih Semineri (03-05.10.1984, Ankara)*, Ankara, 1985, s. 93-113.

206 Yahya Akengin, “Erzurum Kongresi”, *Milli Kültür*, 1981, c. VIII, sy. 3, s. 18-19.

207 Önder Göçkün, “II. Meşrutiyet’e Öncelik Eden Bir Hareket: Erzurum İhtilali ve Ona Dair Bazı Belgeler”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1985, c. XXIII, sy. 1-2, s. 253-279.

208 Mehmet Şahingöz, “Maraş ve İstanbul’un İşgali Üzerine Erzurum’da Yapılan Protesto ve Mitingler”, *Türk Yurdu*, 1988, c. XIX, sy. 20, s. 17-21.

209 Erzurum, 1982.

210 Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1983.

211 *Kentleşme-Sanayileşme Etkileşimi: Eskişehir Örneği Kolokiyumu (6-8 Kasım 1985)*, Eskişehir, 1985, s. 106-127

212 *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1985, sy. 34, s. 182-203.

213 *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1986, sy. 5, s. 27-40.

214 *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1986, sy. 14, s. 69-79.

215 *Turizm Yılığ*, Ankara, 1986, s. 188-206.

216 *Ulusal Çevre Sempozyumu (12-15.11.1984, Adana)*, Ankara, 1986, s. 690-706.

217 *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara: Erzurum Belediyesi, 1989, s. 243-354.

lunmaktadır. Sücaattin Kırımhan,²¹⁸ şehir hakkında bazı sorunlara temas etmiş; Sefer Gül ve Nejat Bayülke,²¹⁹ Arslan Özbey²²⁰ ve F. Yasemin Aysan²²¹ da Erzurum'da meydana gelen depremler hakkında yayınlar yapmışlardır.

Şehirlerin fizikî yapısında, insan yaşamının büyük bir kısmını geçirdikleri meskenler önemli yer tutmuştur. Diğer Türk-İslam evlerinde olduğu gibi, temelde, mahremiyet, huzur ve işlevsellik özellikleri taşıyan Erzurum evleri hakkında Haşim Karpuz'un ciddi çalışmaları olmuştur.²²² Ayrıca Karpuz'un şehrin savunmasına yönelik yapılar,²²³ tarihî doku ve çevre düzenlemeleri,²²⁴ yeraltı suları ve çeşmeleri²²⁵ ile Ahmediye Medresesi²²⁶ hakkında da yayınları vardır. Haşim Bey gibi Erzurum şehrinin fizikî yapısı üzerinde duran Nusret Çam, Kale Camii ile Yakutiye Medresesi üzerinde durmuştur.²²⁷ Fakat Çam'ın Erzurum hakkında en dikkat çeken çalışması, sonraki süreçte hazırladığı *Erzurum Tabyaları*'dır. XIX. yüzyılda şehrin savunma anlayışının değişmesi ile birlikte tabya sistemine geçilmesi, Tahsin Aşıroğlu'ndan sonra Nusret Çam tarafından da

218 Sücaattin Kırımhan, "Erzurum İlinin Genel Çevre Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Ulusal Çevre Sempozyumu*, (12-15.11.1984, Adana), s. 707-732; a.mlf., "Erzurum'da Hava Kirliliği ve Nokta Kaynak Araştırması", *Doğa*, 1991, c. XV, sy. 1, s. 122-143.

219 Sefer Gül ve Nejat Bayülke, "Kuzey Doğu Anadolu Depremselliği ve Erzurum'un Deprem Tehlikesi", *Deprem Araştırmaları Enstitüsü Bülteni*, 1985, c. XII, sy. 50, s. 39-67.

220 Arslan Özbey, "Bir Depremin Ardından Erzurum ve Çevresi", *Uçantürk*, 1987, c. XXXI, sy. 308, s. 38-41.

221 F. Yasemin Aysan, "The Erzurum-Kars Earthquake of Eastern Turkey (1983)", *Disasters*, 1984, c. VIII, sy. 1, s. 21-32.

222 Haşim Karpuz, *Erzurum Evleri*, Ankara: Kültür Bak., 1989, 63 s.; a.mlf., *Erzurum'da Türk-İslam Yapıları*, Ankara: Kültür Bak., 1976; a.mlf., *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay., 1984, 184 s. (2. baskı, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1993); a.mlf., "Erzurum Evlerinin Yapı Gelenekleri, Ustaları ve Erzurum Evi ile İlgili Mahalli Terimler", *Folklor ve Etnogfya Araştırmaları*, Ankara, 1984, s. 189-199; a.mlf., "Erzurum'da Anıtların Onarım Çalışmaları Sırasında Ortaya Çıkan Yeni Binalar ve Buluntular", *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarih ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 1976, sy. 7, s. 30; a.mlf., "Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri", *Türk Folkloru*, 1985, c. VI, sy. 71, s. 31.

223 Haşim Karpuz, "Erzurum'un Tahkimatı ve Tabyaları", *Türk Kültürü*, 1980, sy. 209-210, s. 148-157; a.mlf., "Erzurum Tahkimatı ve Tabyaları", *Askeri Tarih Bülteni*, 1984, c. IX, sy. 16, s. 71-75.

224 Haşim Karpuz, "Erzurum Şehrinin Tarihi Dokusu ve Türk-İslam Yapılarının Çevre Düzenlemeleri", *Selçuk Dergisi*, 1988, sy. 2, s. 171-191.

225 Haşim Karpuz, "Osmanlı Devrinde Erzurum Kentinin Yeraltı Suları ve Çeşmeleri", *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarih Ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 1980, sy. 11-12, s. 26-32.

226 Haşim Karpuz, "Erzurum Ahmediye Medresesinin Cephesi Üzerine", *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarih Ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 1980, sy. 11-12, s. 42-45.

227 Nusret Çam, "Erzurum Kale Camii", *Vakıflar Dergisi*, 1985, sy. 19, s. 119-126; a.mlf., "Erzurum'daki Yakutiye Medresesi ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *Vakıflar Dergisi*, 1988, sy. 20, s. 289-310.

kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.²²⁸ Ayrıca bu devrede Mustafa Engin şehir merkezindeki Boyahane Hamamı ve Camiini incelemiştir.²²⁹

1980'li yıllarda Erzurum şehrinin sosyokültürel yapısı hususunda pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir. Erzurum ve yöresinde belli yerlere bağlı efsaneleri inceleyen Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri* başlıklı çalışması ile şehrin kültürel hayatına dair önemli bir noktaya temas etmiştir.²³⁰ Seyidoğlu, sözlü gelecekte yaşarken nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşan, insanlığın geçmişiyile ilgili sırlar bulunduğu ve derledikleri toplumun gelenek göreneklerini de yansıtan Erzurum masalları konusunu araştırmıştır. Erzurum'la ilgili kültürel zenginlikleri ve yaşayış tarzını inceleyen Seyidoğlu, Türk kültür hayatına da ciddi anlamda katkı sağlamıştır.²³¹ Erzurum folkloru²³² ile de ilgilenen yazarla benzer konuları çalışan araştırmacılar da mevcuttur. Ali Berat Alptekin,²³³ Oya Karabekir,²³⁴ Selahattin Ortaç²³⁵ ve Mahmut Tezcan²³⁶ Erzurum'un kültürel konularına temas etmişlerdir. "Erzurum Dolaylarında Zirai Folklor"²³⁷ ve "Erzurum ve Dolaylarında İklimsel İnanışlar"²³⁸ konulu çalışmaları ile Erzurum'un sosyokültürel durumuna değinmeye çalışan M. Sıtkı Aras, bir ziraatçı olmasına karşın, Erzurum şehrinin tarihi ve kültürel yapısı ile yakından ilgilenmiştir. Nitekim ilerleyen zaman içerisinde araştırmalarını devam ettiren yazar,

228 Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1993, 211s.; a.mlf., "Erzurum Tabyaları", *Kültür ve Sanat*, 1992, c. IV, sy. 15, s. 34-37 ve 89-90.

229 Mustafa Elgin, "Erzurum Boyahane Hamamı ve Camii", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 1983, sy. 5, s. 65-76.

230 Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, 222 s. (2. baskı, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1997); a.mlf., "Erzurum Efsaneleri", *Kaynaklar*, 1984, sy. 3, s. 66-68; a.mlf., "Erzurum Efsaneleri: Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Yayınlanmış Efsaneler Üzerinde Bir İnceleme", *Türk Folkloru*, 1986, c. VII, sy. 80-81, s. 30-31.

231 Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar (Metinler ve Açıklamalar)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1975, 451 s. (2. baskı, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999); a.mlf., "Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar", *Türk Kültürü*, 1976, c. XIV, sy. 162, s. 60.

232 Bilge Seyidoğlu, "Erzurum Folklorü", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, s. 355-395.

233 Ali Berat Alptekin, "Erzurum Efsaneleri: Erzurum'da Belli Yerlere Bağlı Olarak Derlenmiş Efsaneler", *Türk Folkloru*, 1986, c. VII, sy. 80-81; a.mlf., "Erzurum'da Yaşayan Aşıklık Geleneği", *Elif*, 1985, sy. 3, s. 6-8.

234 Oya Karabekir (Kılıç), "Erzurum Mutfakları", *Türkiyemiz*, 1984, c. XIV, sy. 43, s. 1-7 ve 36-38.

235 Selahattin Ortaç, "Mizah Edebiyatında Erzurum'un Yeri", *Milli Kültür*, 1982, sy. 35, s. 52-53; a.mlf., "Erzurum'da Halk Arasında Güzel-Çirkin Kavramları", *Milli Kültür*, 1985, sy. 50, s. 40-41.

236 Mahmut Tezcan, "Erzurum Kültürü ve Kişiliği", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1987, c. XX, sy. 1-2, s. 275-287.

237 M. Sıtkı Aras, "Erzurum Dolaylarında Zirai Folklor", *Türk Folkloru*, 1985, c. VI, sy. 67, s. 3-5.

238 M. Sıtkı Aras, "Erzurum ve Dolaylarında İklimsel İnanışlar", *Türk Folkloru*, 1985, c. VI, sy. 72, s. 5-7.

*Erzurum'un Manevi Mimarları*²³⁹ ve *Bir Şehrin Ruhü: Erzurum*²⁴⁰ başlıklı eserler yayınlamıştır.

Erzurum'un Osmanlılar zamanındaki sosyo-ekonomik durumu Neşe Erim tarafından incelenmiştir. "XVIII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü" başlıklı doktora tezinde Erim, ilk defa şehirdeki bir müessesesinin ekonomik yapısını ve dolayısıyla ticaret potansiyelini belirlemeye çalışmıştır.²⁴¹ Erzurum gümrüğü konusunu daha sonraki yayınlarında da ele alan Erim, tezinde XVIII. yüzyıldaki ekonomik koşulları değerlendirmiştir.²⁴²

1990'lı yıllara geçişle birlikte Erzurum'u konu alan çalışmaların hem kapsamı genişlemiş, hem de sayısında bir artış gerçekleşmiştir. Bu yayınlar arasında, kamu kurum ve kuruluşlarına ait olanların yanı sıra sivil kuruluşlar tarafından yapılanlar da dikkat çekmektedir. DİE, 1990'da şehrin nüfus sayımını ve ekonomik göstergelerini belirleyen istatistikî yayınları hazırlamıştır.²⁴³ Erzurum Valiliği, 1998'de üçüncü il yıllığını -daha ziyade Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden oluşan uzman öğretim üyelerine- hazırlatmıştır.²⁴⁴ 1989'da şehir hakkında ciddi bir çalışma gerçekleştiren Erzurum Belediyesi'nin yeni başkanı kendi faaliyetlerini konu alan bir yayın yapmıştır.²⁴⁵ İl Turizm Müdürlüğü ve Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü de bu devrede kendi ilgi alanları ile ilgili yayınlar yapmışlardır.²⁴⁶ Cevdet Küçük, Rahmi Hüseyin Ünal ve Metin Tuncel'in hazırladıkları "Erzurum" maddesi bu ana kadar ki en kapsamlı ansiklopedik makaledir.²⁴⁷ Erzurum ile ilgili yayınları ile dikkat çeken sivil kuruluş ise Dergah Yayınevi'dir. Yayınevi kendi bünyesinde oluşturduğu kitaplık dizilerinden Erzurum Kitaplığı'nda Erzurum'u konu alan muhtelif çalışmalara yer vermiştir.

239 M. Sıtkı Aras, *Erzurum'un Manevi Mimarları*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999.

240 M. Sıtkı Aras, *Bir Şehrin Ruhü: Erzurum*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999.

241 Neşe Erim, "XVIII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1984.

242 Neşe Erim, "Trade, Traders and the State in the Eighteenth Century Erzurum", *New Perspectives on Turkey*, sy. 5-6, s. 123-150; a.mlf., "Erzurum Gümrüğü, as an International Transit Center, and Some Problems of Administration", *Osmanlı Araştırmaları*, 1996, sy. 16, s. 189-197; a.mlf., "XVIII. Yüzyılda Erzurum Tuzlaları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, 2003, sy. 21, s. 219-230.

243 1990 Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 25, *Erzurum = Census of Population: Social and Economic Characteristics of Population: Erzurum*, Ankara: DİE, 1994, 154 s.; *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1995-1996)*, Ankara: DİE Yay., 1998.

244 *Erzurum 98 İl Yılığ*, Ankara, 1999.

245 *Erzurum Belediye Başkanı Mehmet Ali Ünal'ın 1992-1993 Çalışma Dönemi Faaliyet Raporu*, Erzurum: Erzurum Belediyesi, 1993, 105 s.

246 *Erzurum İli Turizm Envanteri* 1996, Erzurum: İl Turizm Müdürlüğü Yay., 1996, 47 s.; *Erzurum İli Ekonomik ve Ticari Durum Raporu (1992)*, Erzurum İli Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü Yay., Ankara, 1993.

247 Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 321-329; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum-Mimari", *DİA*, c. XI, s. 329-334; Metin Tuncel, "Bugünkü Erzurum", *DİA*, c. XI, s. 334-335.

14-15 Kasım 1998 yılında Amerika Birleşik Devletlerindeki the University of California, Los Angeles (UCLA)'da "The Fourth in a Series of International Conferences on Historic Armenian Cities and Provinces: Karin/Erzerum" adlı sempozyuma Avrupa'dan, Güney Amerika'dan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden uzmanlar katıldılar. Prof. Richard Hovannisian tarafından organize edilen sempozyumda sunulan 16 bildiri; Erzurum'un eski çağlardan XX. yüzyıla kadar olan süreçteki durumu, genelde Ermeni kaynaklarına dayanılarak incelenmiştir. Toplantıdan sonra yayınlanan sempozyum kitabındaki bazı tebliğler şöyledir: Gia Aivazian, "The W. L. Sachtleben Papers on Erzerum in the 1890s";²⁴⁸ David Stephen Callone, "Sarayan's Odyssey: Journey to Erzerum" (s. 409-418); Nina G. Garsoïan, "The Foundation of Theodosiopolis" (s. 63-72); Robert H. Hewsen, "Summit of Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk" (s. 33-61); Richard G. Hovannisian, "Armenian Karin/Erzerum and Bardzr Hayk/Upper Armenia" (s. 1-31); Richard G. Hovannisian, "The Competition for Erzerum, 1914-1921" (s. 365-407); Dickran Kouymjian, "The Decline and Revival of Erzerum: Sixteenth-Eighteenth Centuries" (s. 123-134); Christina Marancı, "The Architecture of the Karin/Erzerum Region" (s. 89-121); Ashot A. Melkonyan, "The Demography of the Province of Erzerum: Sixteenth-Twentieth Centuries" (s. 135-145); Simon Payaslian, "The Death of Armenian Karin/Erzerum" (s. 339-364); James Reid, "A Call Sounded from the Armenian Mountains of Erzerum" (s. 189-222); Robert W. Thomson, "Aristakes of Lastivert and Armenian Reactions to Invasion" (s. 73-88) ve Pamela Young, "The Sanarasian Varzharan: Making a People into a Nation" (s. 261-291).

1990'larda yapılan bireysel çalışmalarda akademisyenlerin çoğunlukta oldukları görülmektedir. Günümüzde Erzurum konusunda otorite durumunda bulunan Enver Konukçu'nun, uzun ve meşakkatli bir çabanın neticesinde hazırladığı *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum* adlı incelemesi sahanın kaynak eserlerindedir.²⁴⁹ Sadece kitabî bilgiler ile yetinmeyen Konukçu, saha araştırmalarında da bulunmuş ve Erzurum'u konu alan çok önemli çalışmaları olmuştur.²⁵⁰ Nurullah Karta'nın, sadece 205 Numaralı Tapu Tahrir Defterine göre hazırladığı yüksek lisans tezi "1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası" ve Hüsamettin Mehmedov'un Bulgaristan'da kalmış olan arşiv belgelelerinden istifade ettiği "Defter-i Menâsıb-i Vilâyet-i Erzurum" başlıklı yazısı, Er-

248 *Armenian Karin/Erzerum*, California: Mazda Publishers, 2003, s. 223-260

249 Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yay., 1992, 974 s.

250 Enver Konukçu, "Tarih'de Erzurum", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, s. 1-133; a.mlf., "Erzurum'da Üç Seyyah İbn Battuta-Clavijo-Tavernier", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1990, sy. 20, s. 37; a.mlf., "Katalon Kekaumenas'dan Saltuklulara Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a Armağan*, İstanbul, 1995, s. 57-65; a.mlf., *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Erzurum, 1999, 418 s.; a.mlf., "Şahrah-ı Garbi", *XII. TTK Kongresi (12-16 Eylül 1994, Ankara)*, Ankara, 1999, c. II, s. 649-654.

zurum şehrinin XVI. yüzyıldaki durumuna ilişkin bilgi vermektedir.²⁵¹ Erzurum konusunda çalışmaları ile dikkat çeken Selçuk Günay'ın²⁵² yanı sıra salname-lerden istifade eden Kenan Çetin,²⁵³ temettüat kayıtlarından yararlanan Haydar Çoruh,²⁵⁴ zengin arşiv vesikaları kullanan Selahattin Tozlu,²⁵⁵ Muammer Demirel,²⁵⁶ Hasan Şahin,²⁵⁷ A. Zeki Memioğlu,²⁵⁸ Ayfer Yılmaz,²⁵⁹ Bruce Masters²⁶⁰ ve İbrahim Aykun²⁶¹ XIX. yüzyılda Erzurum'la ilgili değişik konulara bi-

- 251 Nurullah Karta, "1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1997, 160 s.; Hüsametdin Mehmedov (Karamanlı), "Defter-i Menâsib-i Vilâyet-i Erzurum", *Osmanlı Araştırmaları*, 1997, sy. 18, s. 99-123.
- 252 Selçuk Günay, "Hamidiye Alayları ve Erzurum", *Türk Dünyası Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1988, sy. 53, s. 40-43; a.m.f., "XIX. Yüzyılda Bazı İngiliz Seyyahlarının Gözüyle Erzurum ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1992, sy. 20, s. 75-100; a.m.f., "Erzurum'da Hüseyiniye Zaviyesi Vakfı ve Bazı Belgeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1995, sy. 3, s. 79-85; a.m.f., "Erzurum Hatıraları", *Erzurum Sevdası*, 2002, sy. 1, s. 8-14; a.m.f., "XIX. Yüzyıl Sonlarında Erzurum Vilayetinde Orman Varlığı", *Erzurum Sevdası*, 2002, sy. 2, s. 3-5; "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Erzurum'da Kurulan Cemiyet; Erzurum Muallimleri Birliği ve Faaliyetleri", *Erzurum Sevdası*, 2002, sy. 4, s. 18-19; a.m.f., "Seyyahların Gözüyle Erzurum", *Erzurum Sevdası*, 2003, sy. 5, s. 10-11; a.m.f., "Bir Erzurum Sevdalısı Prof. Dr. Nusret Karasu", *Erzurum Sevdası*, 2003, sy. 6, s. 9-10.
- 253 Kenan Çetin, "Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 304 s.
- 254 Haydar Çoruh, "Temettüat Defterleri'ne Göre Erzurum Şehri (1260-1844)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997, 169 s.; a.m.f., "Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları*, 2002, sy. 6, s. 95-115.
- 255 Selahattin Tozlu, "Zivin Savaşı'ndan Berlin Anlaşması'na Kadar Erzurum 1877-1878", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991, 98 s.; a.m.f., "Trabzon-Erzurum Bayezid Yolu (1850-1900)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997; a.m.f., "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri 21 Mayıs 2002*, İstanbul, 2002, s. 179-199; a.m.f., "Erzurum Sazlıkları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2002, sy. 7, s. 189-219; a.m.f., "Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2002, sy. 9, s. 313-329; a.m.f., "Erzurum Depremleri (1850-1900)", *Akademik Araştırmalar*, 1996, sy. 1, s. 119-126.
- 256 Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906-1907)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, 102 s.; a.m.f., *Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara: Genel Kurmay Bşk. Yay., 1996; a.m.f., "Bindokuz-yüzdokuz Erzurum Askeri İşyanı", *Askeri Tarih Bülteni*, 1991, c. XVI, sy. 30, s. 119-133.
- 257 Hasan Şahin, "1855 Erzurum Harekâtı", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.
- 258 A. Zeki Memioğlu, "Galip Paşa ve Erzurum Valiliği", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 170 s.
- 259 Ayfer Yılmaz, "H. 1287-1288 (M. 1870-1871) ila H. 1317-1318 (M. 1899-1900) Tarihli Erzurum Vilayeti Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti'nin Eğitim Durumu", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 1993, 154 s.
- 260 Bruce Masters, "The Treaties of Erzurum (1823 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire", *Iranian Studies*, 1991, c. XXIV, sy. 1-4, s. 3-17.
- 261 İbrahim Aykun, "Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali (1828-1829)", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991, 119 s.; a.m.f., "Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995; a.m.f., "Erzurum'da Gömülü Bir Hariciyecisi: Mehmed Nuri Efendi", *Sakarya Üniversitesi, Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya, 2000, s. 181-187.

limsel açıdan yaklaşmışlardır. S. Esin Dayı,²⁶² Günay Çağlar,²⁶³ Yavuz Aslan,²⁶⁴ Ali Karakaya,²⁶⁵ Erol Kaya,²⁶⁶ Selami Kılıç,²⁶⁷ Yavuz Özdemir²⁶⁸ ve Ali Başkaya²⁶⁹ ise XX. yüzyıl Erzurum'u ile ilgilenmişlerdir.

Şehir tarihi ile ilgili çalışmalarda öncelikli olarak göz önünde bulundurulması gereken hususlardan birisi, şehrin fizikî yapısının nasıl olduğu, başka bir ifade ile nasıl bir fizikî görünüm içerisinde olduğudur. Çünkü şehrin fiziksel yapısı, sosyal yapısıyla bağlantılı olarak şehrin ticarî ve askerî fonksiyonunu tayin etmektedir.²⁷⁰ Bunun içindir ki fiziksel bir tanım içermeyen bir şehir tarihinin yazılması mümkün olmayacaktır.²⁷¹ 1990'larda Erzurum şehrinin fizikî yapısı ile ilgilenen Hamza Gündoğdu, şehir ile ilgili çok değerli çalışmalar yapmıştır.²⁷² Hüseyin Yurttaş,²⁷³ Haldun Özkan²⁷⁴ ve Abdüsselam Uluçam'ın²⁷⁵ da Er-

- 262 S. Esin Dayı (Derinsu), *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Yay., 1997; a.mlf., "Erivan Ermeni Kongresi ve Ona Verilen Bir Cevap: Erzurum Kongresi", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, s. 113-140.
- 263 Günay Çağlar, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresini Açış Nutku", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1997, sy. 1, s. 71-77; a.mlf., "Atatürk ve Erzurum", *Genel Kurmay Başkanlığı Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara, 2000, s. 49-57.
- 264 Yavuz Aslan, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1993, c. I, sy. 6, s. 85-104; a.mlf., "Türkiye Komünist Teşkilâtı'nın Erzurum'a Yönelik Faaliyetleri ve Kâzım Karabekir Paşa-Mustafa Suphi İlişkilerine Bir Bakış", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, s. 521-536.
- 265 Ali Karakaya, "General Harbord'un Erzurum Gezisi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991, 95 s.
- 266 Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşında Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskanları", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993; a.mlf., "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, s. 79-92.
- 267 Selami Kılıç, "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, (Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı), 1997, c. II, sy. 1, s. 77-97; a.mlf., "Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri", *Ermeni Araştırmaları*, 2003, sy. 8, s. 68-80; a.mlf., "Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, s. 537-550.
- 268 Yavuz Özdemir, "İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1990, 129 s.
- 269 Ali Başkaya, "XX. Yüzyıl Erzurum Tarihi ve İnanç Coğrafyası", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1997, 166 s.
- 270 Halil İnalçık, "Kent Tarihi Yazımında Yöntem", *Kent Tarihçiliği Kent Atölyesi*, 5-6 Mart 1994, İstanbul, 1994, s. 35-36.
- 271 Doğan Kuban, "Kent Tarihi Yazımında Yöntem", *Kent Tarihçiliği Kent Atölyesi*, s. 37.
- 272 Hamza Gündoğdu, "Erzurum'da Osmanlı Dönemi Eserleri", *Kaynaklar*, 1987, sy. 5, s. 41-49; a.mlf., "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehri Mübarek Erzurum*, s. 137-240; a.mlf., "Erzurum'da Türk-İslam Yapıları", *Milli Kültür*, 1991, sy. 82, s. 23-28; a.mlf., *Erzurum Lala Paşa Külliyesi*, Ankara: Kültür Bak., 1993, 102 s.; a.mlf., "İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve* ✍

zurum'u konu alan muhtelif çalışmaları olmuştur. Ayrıca Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğrencileri, Erzurum şehrindeki tarihî eserlerin envanteri mahiyetinde bir çalışma yapmışlardır.²⁷⁶

Erzurum şehri ile ilgilenenler sadece akademisyenler olmamış, şehir sakinleri de değişik konularda gayret sarf etmişlerdi. Erzurum'un sosyokültürel yapısına ilgi duyan Sebahattin Bulut²⁷⁷ ile "memleketim Erzurum'u düşünürken duyduğum mesuliyet"le eser hazırladığını ifade eden Muammer Çelik²⁷⁸ ve Lütfü Sezen²⁷⁹ bu dönemde dikkat çeken isimlerdir. Şehrin sosyokültürel yapı-

Medeniyeti Semineri (25-26 Nisan 1994, Konya), Konya, 1995, s. 19-31; a.mlf., "Erzurum Çifte Minareli Medrese'de Bir Çinili Panonun Düşündürdükleri", *Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları*, İstanbul, 1996, s. 85-96; a.mlf., "Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 2, s. 43-67; a.mlf., "Genel Özellikleriyle Erzurum Evleri", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1997, sy. 3, s. 27-37; a.mlf., "Mimaride Eski-Yeni İkilemi ve Erzurum Örneği", *Yenişehir Fikir ve Sanat (Dergi)*, 12 Mart Özel Sayısı, 1997, sy. 4, s. 32-33; a.mlf., "Erzurum'da İlk Osmanlı Yapılaşması", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu (28-30 Mayıs 1999-Eyüp)*, İstanbul, 2000, s. 380-389; a.mlf., "Erzurum'da Tarihi Yapılaşma ve Bazı Gözlemler-I", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2003, sy. 10, s. 49-55; a.mlf., "Erzurum'daki Tarihi Yapılaşma ve Bazı Gözlemler-II", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2003, sy. 11, s. 25-32.

273 Hüseyin Yurttaş, "Tarihçe-i Erzurum'un Sanat Tarihi Açısından Önemi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1998, sy. 4, s. 205-217; a.mlf., "Tarihin Sessiz Şahitleri, Erzurum Surları", *Sanatsal Mozaik*, Mart 1998, sy. 3, s. 22-23; a.mlf., "Hacı Dede Ağa Çeşmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1998, sy. 5, s. 193-198; a.mlf., *Erzurum Hacı Ali Ağa Medresesi Vakfiyesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Yayınları, 1999; a.mlf., "Fuat Bey'in Erzurum Haritası", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2000, sy. 15, s. 49-71; a.mlf., "Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2000, sy. 26, s. 79-96; a.mlf., "Erzurum'daki Mezar Taşlarından ve Vakfiyelerden Birkaç Örnek", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 24-27 Nisan 2000*, Van, 2000, s. 137-145; a.mlf., *XVIII. Yüzyıl Vakfiyelerinde Erzurum ve Bir Vakfiye Örneği*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Yayınları, 2001.

274 Haldun Özkan, "Erzurum ve İlçelerindeki Hıristiyan Mimarisi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi", 1994, 127 s.; a.mlf., "Dünden Günümüze Erzurum Çeşmeleri", *Mozaik*, 1998, sy. 3, s. 62-65; a.mlf., "XI-XIII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000.

275 Abdüsselam Uluçam, "Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum", *XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara (5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1994, c. II, s. 750-758.

276 Gürsoy Solmaz, *Erzurum Şehrindeki Tarihi Eserler*, Erzurum: Hakikat Ofset, 2002, 275 s.

277 Sebahattin Bulut, *Damla Damla Erzurum*, Erzurum: Erzurum Halk Oyunları-Halk Türküleri Derneği Kültür Yay., 1989, 200 s.; a.mlf., "Erzurum'da Kiler ve Mutfak Kültürü", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1993, sy. 22, s. 45-48; a.mlf., *Erzurum'da İz Bırakanlar*, İstanbul: Kültür Yayıncılık, 1995, 149 s.; a.mlf., *Kuşaktan Kuşığa Erzurum Folkloru*, Ankara: Emekli Ofset, 1996; a.mlf., *Erzurum Çarşısı Pazar*, Erzurum: Bakanlar Matbaası, 1997, 167 s.

278 Muammer Çelik, *Hüseyin Avni Ulaş*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1996; a.mlf., *Erzurum Kitabı*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2002, 376 s.

279 Lütfü Sezen, *Erzurum Şehir Folkloru*, Erzurum: Evrak Yayınları, 1994.

sına dair; Erzurum halk oyunları ve giysileri,²⁸⁰ Erzurum türküleri,²⁸¹ Erzurum şiirleri-şairleri,²⁸² kadın giyimi,²⁸³ Erzurum fıkraları,²⁸⁴ Erzurum basını,²⁸⁵ Erzurum ağzı,²⁸⁶ aşıklık geleneği²⁸⁷ ve atasözleri ile deyimleri²⁸⁸ gibi konuların işlendiği çalışmalardan söz edilebilir.

Şehirde yaşayanların birbirleri ile olan toplumsal ilişkilerinin şekillenmesinde ekonomik faaliyetler etkin rol oynamışlardır. Bu nedenle Erzurum'un daha iyi incelenebilmesi için iktisadî çalışmaların göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nitekim Ramazan Aslan, vakıfların ekonomik yapısını;²⁸⁹ Gökalp Nuri Selçuk, Erzurum'un ekonomik yapısını;²⁹⁰ İsmail Bingöl, mahallî basın kuruluşlarını;²⁹¹ Ayhan Aksoy,²⁹² Semiha Kızıloğlu²⁹³ ve Mahir Murat Cengiz,²⁹⁴ ta-

280 Atilla Ağrılı, *Erzurum Halk Oyunları ve Giysileri*, Ankara: Gençlik ve Spor Gen. Müdürlüğü Yay., 1994, 91 s.

281 İsmail Bingöl, *Türkülerde Yaşayan Şehir*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999.

282 Hasan Ali Kasır, *Erzurum Şiirleri Antolojisi*, Erzurum: Evrak Yayınları, 1999; a.mlf., *Erzurum Şairleri*, Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.

283 Adem Çelik, "Erzurum'da Ehlam", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997, 120 s.; "Erzurum'da Kadın Giyiminin Tarihi Süreci içinde Ehlam ve Dokumacılığı", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1997, sy. 3, s. 1-26.

284 Haluk Harun Duman, *Erzurum Fıkraları ve Meşhur Nüktedanlar*, İstanbul: Mart Matbaası, 2000.

285 Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, İstanbul, 2000; a.mlf., "1908-1928 Yılları Arasında Erzurum Basını", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1990, c. IV, sy. 42, s. 42-49.

286 Selahattin Olcay, *Erzurum Ağzı (İnceleme-Derleme-Sözlük)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1995, 130 s.

287 Metin Özarslan, "Erzurum ve Çevresinde Aşıklık Geleneğinin Bugünkü Durumu", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999, 504 s.; İlhan Yardımcı, "Erzurumlu Aşıklar Arasında Bir Gezinti", *Milli Kültür*, 1991, sy. 82, s. 36-38; Dilaver Düzgün, "Erzurum'da Aşık Kahvesi Geleneği", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1994, sy. 1, s. 15-22; a.mlf., "Erzurum Çarşı Pazar", *Milli Folklor*, 2003, c. VIII, sy. 58, s. 76-85; a.mlf., *Erzurum Köy Seyirlik Oyunları*, Kültür Bakanlığı Halk Yay., 1999, 240 s.

288 Hülya Taş, "Erzurum'da Kullanılan Ata Sözlere ve Deyimler", *Türk Dili*, 1995, sy. 525, s. 1025-1032.

289 Ramazan Arslan, "Erzurum Şehir Merkezinde Vakıflar ve Sosyo Ekonomik Bir Değerlendirme", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995, 121 s.

290 Gökalp Nuri Selçuk, "Erzurum'un Ekonomik Yapısı ve Gelişme Potansiyeli", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1999.

291 İsmail Bingöl, "Erzurum'daki Mahalli Basın Kuruluşlarının Birer İşletme Olarak İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995, 83 s.

292 Ayhan Aksoy, "Erzurum'un Kalkınmasında Tarım ve Hayvancılık", *Erzurum İlinin Ekonomik Kalkınması*, İstanbul, 1996, s. 43-52.

293 Semiha Kızıloğlu, "Erzurum İlinde Buğday, Arpa, Patates, Ayçiçeği, Şekerpancarı ve Fıgın Üretim Maliyeti ve Arz Fonksiyonlarının Ekonometrik Yönden Analizi", *Turkish Journal of Agriculture and Forestry (Türk Tarım ve Ormanlık Dergisi)*, 1997, c. XXI, sy. 3, s. 225-235.

294 Mahir Murat Cengiz, "Erzurum Yöresinde Arıcılığın Yapısal Analizi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1999, 83 s.

rım ve hayvancılığı; Necla Alp,²⁹⁵ Ertuğrul Deliktaş,²⁹⁶ Orhan Küçük²⁹⁷ ve Ş. Mustafa Ersungur²⁹⁸ ise sanayi konusunu araştırmışlardır.

2000'li yıllarda da, bu kısa süre içerisinde, Erzurum üzerine yapılan çalışmalar yoğun bir şekilde devam etmiştir. 1990'lardan itibaren Erzurum Kitaplığı dizisi oluşturan Dergah Yayınevi, bahsedilen dönem içerisinde yedi tane yeni eser yayınlamıştır. Muhtelif konulardan oluşan yayınlar arasında; Muzaffer Taşyürek'in *Erzurum Kongresi ve I. TBMM'de Erzurum ve Milletvekilleri*,²⁹⁹ Hüseyin Güfta'nın *Erzurumlu Şair Hâzık*,³⁰⁰ M. Şadi Tanşu'nun *Çıkmaz Sokak Erzurum Şiirleri ve Bazı Hatıralar*,³⁰¹ Mehmet Zeki Kılıç ve Yaşar Atnur'un *Erzurum Fıkraları*,³⁰² Ahmet Erverdi'nin *Uymazsa Eyyam Bana, Uyarım Eyyama*,³⁰³ Mehmet Karataş'ın *Erzurumlu Sıtkı Bey Sıtkı Aras'a Armağanı*³⁰⁴ eserleri vardır. 2002'de Nizamettin Korucu'nun sahibi olduğu *Erzurum Sevdası* adlı dergi yayına başlayarak, *Tarih Yolunda Erzurum* dergisinin misyonunu üstlenmeye çalışmıştır.

23-25 Temmuz 2002 tarihlerinde Erzurum Valiliği, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi ve Atatürk Üniversitesi müşterek olarak 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu'nu düzenlemişlerdir. XX. yüzyılın başlarında Erzurum'u konu alan sempozyumda 55 bildiri sunulmuştur. Sempozyuma iştirak eden katılımcıların bazılarına ait bildiriler önceki bölümlerde verildiğinden, şimdi sadece daha önce zikredilmeyen tebliğlerin bir kısmı zikredilecektir: Erdal Aydoğan, "Erzurum Halkevi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri",³⁰⁵ Tolga Başak,

295 Necla Alp, "Erzurum İlindeki Küçük ve Orta Ölçekli İşletmecilerin Sorunları", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993, 98 s.

296 Ertuğrul Deliktaş, "Erzurum'da Sanayi Sektörü: Yapısı ve Gelişme Sorunları", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991, 89 s.

297 Orhan Küçük, "Erzurum'da İmalat Sanayiinde Faaliyet Gösteren Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) Üretim Yapısı", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 104 s.

298 Ş. Mustafa Ersungur, "Hizmetler Sektörü: Erzurum İlinin Yeri, Önemi ve Gelişme İmkanları", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993, 167 s.; a.mlf., "Erzurum Alt Bölgesi Giridi-Çıktı Analizi", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996, 171 s.

299 Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Kongresi ve I. TBMM'de Erzurum ve Milletvekilleri*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2000.

300 Hüseyin Güfta, *Erzurumlu Şair Hâzık*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2001.

301 M. Şadi Tanşu, *Çıkmaz Sokak Erzurum Şiirleri ve Bazı Hatıralar*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2001.

302 Mehmet Zeki Kılıç ve Yaşar Atnur, *Erzurum Fıkraları*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2001.

303 Ahmet Erverdi, *Uymazsa Eyyam Bana, Uyarım Eyyama*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2002.

304 Mehmet Karataş, *Erzurumlu Sıtkı Bey Sıtkı Aras'a Armağan*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı 2003.

305 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum), s. 789-806.

“Erzurum’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Kongreler Sürecinde Cevat Dursunoğlu” (s. 179-204); Nilüfer Cevizler, “Erzurum Kongresi’nin Son Günlerinde İki Amerikalı (Yüzbaşı Emory H. Niles, Mr. Arthur E. Sutherland)’nın Erzurum’a Gelişleri ve Doğu Bölgesi Hakkındaki Raporlar” (s. 319-336); Mesut Çapa, “Erzurum Depremi ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’in Erzurum’u Ziyareti” (s. 643-656); Yücel Çil, “Erzurum Kongresi Delegeleleri” (s. 219-230); M. Sait Dilek, “Elviye-i Selase Bölgesinden Erzurum Kongresi’ne Seçilen Delegelerin Durumu” (s. 205-218); Ömer Erden, “1934 Yılında Trabzon-Erzurum-Tebriz Transit Yolu ve Rıza Şah’ın Erzurum’a Gelişi” (s. 841-856); Salim Gökçen, “Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin İstifası ve İstifanın Erzurum’daki Akisleri” (s. 581-602); Cihat Göktepe, “Milli Mücadele’de Erzurum’dan Şehitler” (s. 567-580); Neriman Görgünay (Kırzioğlu), “Erzurum ve Çevresinde Hayrat Sahibi ile Savaşa Katılan Kadınlarımız ve 78 Yıl Önce Narmanlı Kadınların Kurduğu Dernek” (s. 735-748); Derviş Kılınçkaya, “Erzurum Kongresi’ne İlişkin İki Hatırat” (s. 231-258); Nuri Köstüklü, “Savaş ve Ermeni Terörünün Milli Mücadele Yıllarında Erzurum ve Havalisinde Bıraktığı Bir Dram: Yetim Türk Çocukları ve Bunların Eğitimi” (s. 31-52); Ali Kurt, “Kongre Sırasında Erzurum’da Sağlık” (s. 749-776); Nebahat Oran (Aslan), “I. Dünya Harbi’nde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Erzurum’daki Faaliyetleri” (s. 777-788); Şaban Ortak, “TBMM I. Dönem Erzurum Mebusu Mehmet Nusret (Son) Efendi” (s. 695-714); Ali Servet Öncü, “1925-1928 Yılları Arası Devlet Sıralamalarında Erzurum Vilâyeti” (s. 715-734); Makbule Sarıkaya, “İzmir’in İşgaline Erzurum’da Oluşan Tepkiler” (s. 603-620); Ali Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele’de Bir Din Adamı: Erzurumlu Hoca Raif Efendi (Dinç)” (s. 337-362); Zafer Toprak, “Erzurum Yöresinde Besicilik ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Besiciliği Geliştirme Projesi” (s. 637-642); Selçuk Ural, “İstanbul’un İşgaline Erzurum’un Tepkisi” (s. 621-635) ve Dmitri Vasilyev, “XX. Yüzyılın Başlarında Erzurum ve Civarı (Rus Arşivlerinde Bulunan Malzemelere Göre)” (s. 469-498).

2000’li yıllarda da Erzurum hakkında yapılmış akademik araştırmalar göze çarpmaktadır. Savaş Eğilmez, “Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası” başlıklı doktora tezinde, daha önce fazla üzerinde durulmayan Orta Çağ’daki Erzurum’u, saha çalışması yanında Bizans, Arap, Ermeni ve Gürcü kaynaklarından istifade ederek ele almıştı.³⁰⁶ Mehmet İnbaşı, “1642 Tarihli Avâ- rız Defterine Göre Erzurum Şehri” isimli makalesinde, şehir hakkında bir takım sonuçlara ulaşmıştı.³⁰⁷ Erzurum şehrinin XVII. yüzyıldaki fizikî, demografik, idarî, ekonomik yapısı ve sosyal hayatı Bilgehan Pamuk tarafından ortaya konmaya çalışılmıştır.³⁰⁸ Pamuk, Osmanlı devrindeki Erzurum şehrinin durumu ile

306 Savaş Eğilmez “Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2004.

307 Mehmet İnbaşı, “1642 Tarihli Avâ rız Defterine Göre Erzurum Şehri”, *Türk Kültürü İncelemeler Dergisi*, 2001, sy. 5, s. 9-32.

308 Bilgehan Pamuk, “XVII. Yüzyılda Erzurum Şehri”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.

çalışmalarına devam etmiş ve sosyal, ekonomik ve idarî durumla ilgili muhtelif yayınlar yapmıştır.³⁰⁹

Önceki yıllarda olduğu gibi, bu dönemde de XIX. yüzyılda Erzurum'u konu alan incelemeler olmuştur. Şehirdeki ilmi yapıyı Şemsettin Çelik değerlendirmişti.³¹⁰ Nüfus ve iskân, İlhan Şahin ve Alpaslan Kaplan tarafından ortaya konmuştur.³¹¹ Selahattin Tozlu ile Bayram Nazır'ın müşterek çalışmasında ise şehrin savunma sistemi üzerinde durulmuştur.³¹² Haluk Selvi'nin Milli Mücadele'de Erzurum adlı çalışmasında, Erzurum şehrinin XX. yüzyıldaki durumu ortaya konulmuştur.³¹³ Keza Betül Aslan da, Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) isimli hatıralara, belgelere ve kazılara dayalı olarak hazırladığı çalışmasında Erzurum'daki siyasî ve sosyal yapıyı belirlemeye çalışmıştır.³¹⁴ Ayrıca şehirdeki kültürel yapıyı Hamza Koç³¹⁵ araştırmıştır. Eğitim konusu ise, M. Halis Özsoy³¹⁶ ve Serpil Sürmeli³¹⁷ tarafından incelenmiştir.

Erzurumlu gazetecilerin de 2000'li yıllarda Erzurum'u konu alan çalışmaları vardı. Nitekim "Erzurum'un unutulmuş mekânları, olayları ve insanlarıyla hepimizin hikâyesidir" diyen İbrahim Aydemir³¹⁸ gibi "Erzurum'un yeniden

309 Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyıl Erzurum'unda Toplumsal Bir Vaka: Şartlı Boşanma", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c. III, sy. 30, s. 103-115; a.mlf., "The Silk Road and Erzurum in the Ottoman Era (16-17th Centuries)", *1st International Silk Road Symposium, 25-27 June 2003 Tbilisi-Georgia*, İzmir, 2004, s. 172-178; a.mlf., "XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Paşasının Masraf Bilançosu - The Expenditure Balance Sheet of an Ottoman Pasha in the XVIIth Century", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2003, c. XXII, sy. 34, s. 107-124; a.mlf., "XVI. ve XVII. Asırlarda Erzurum'da Ahilik ve Esnaf Teşkilatı", *I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları* 12-13 Ekim 2004, Kırşehir 2005, s. 751-773.

310 Şemsettin Çelik, "XIX. yüzyılda Erzurum'da İlimi Muhit", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2001.

311 İlhan Şahin, "XIX. Yüzyıl Ortasında Erzurum'un Nüfus ve İskân Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İsmet Miroğlu Armağanı*, 2002, sy. 37, s. 321-327; Alpaslan Kaplan, *Erzurum Nüfus Yoklama Defteri Transkripsiyonu (1261-1267 / 1845-1851)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

312 Selahattin Tozlu ve Bayram Nazır, "Erzurum Şehrinin Savunma Sistemleri Hakkında Nusret Paşa'nın İki Raporu (1886)", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, 2004, s. 135-149.

313 Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2000, 434 s.

314 Betül Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, (Hatıralar-Belgeler-Kazılar), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 2004, 1127 s.

315 Hamza Koç, "Erzurum'un Kentleşme Sürecinde Kültürel Yapılanma", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000.

316 M. Halis Özsoy, *Erzurum'da Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Ankara: Zembil Basım Yayın, 2001; a.mlf., *Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi*, İstanbul: Erzurum Lisesi Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 2002, 327 s.

317 Serpil Sürmeli, "Erzurum'da Ermeni Okulları ve Ermeni Olaylarındaki Rolü", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, s. 65-78; a.mlf., "Erzurum'da Türklerin Ermeniler Tarafından Katledilişine Dair Bir Rus Belgesi", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, s. 211-215.

318 İbrahim Aydemir, *Erzurum'da Vizyon Arayışları*, Mert Yayıncılık, 2002; a.mlf., *Bir Vakitler Erzurum*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2002.

kalkınmasına yazıları ile öncülük etmeye çalışan” Mustafa Çetin Baydar’ın³¹⁹ yazıları da dikkat çeken yayınlardır.

Değerlendirme ve Sonuç

Erzurum şehri ile ilgili yapılacak çalışmalarda sadece kitabî bilgilerle sınırlı kalınmamalıdır. Saha araştırmasının, yapılması verilerin değerlendirilmesinde ciddi anlamda katkı sağlamaktadır.

Araştırma esnasında tek kaynakla sınırlanmamaya gayret gösterilmelidir. Özellikle arşive dayalı olan çalışmalarda, bu durum hassasiyetle göz önüne alınmalıdır. XVI. yüzyılda Erzurum şehri hakkında yapılan çalışmada sadece Tapu Tahrir Defterleri’nden yararlanılması pek çok konuda eksikliğe sebep olacaktır. Tahrir kayıtlarının yetersiz kaldığı noktalarda diğer arşiv belgelerinden istifade edilmelidir. Nitekim sadece XVII. yüzyıla ait mufassal avarız kayıtları itibara alınarak yapılan çalışmada Erzurum’da 19 mahalle belirlenirken, aynı tarihlere tekabül eden cizye defterleri ve sonraki yıllara ait avarız kayıtları göz önüne alındığında 20 mahallenin olduğu tespit edilmektedir. Bunun için şehir araştırması sırasında gerek şehrin yapısını ve gerekse demografik durumunu tam anlamıyla değerlendirmek için tek kaynakla yetinilmemelidir.

Daha ziyade siyasî çalışmaların ağırlıkta olduğu Erzurum şehrinin ticarî potansiyeli ve askerî mevki göz önüne alınarak sosyoekonomik açıdan değerlendirilmelidir.

Erzurum şehri fizikî açıdan incelenirken sadece coğrafyacıların ya da sanat tarihçilerin verdiği bilgilerle yetinilmemelidir. Tarihi süreç içerisinde şehrin oluşumunda tarihçiler tarafından işaret edilen hususlara da dikkat edilmelidir.

Şehrin siyasî tarihi kadar demografik, fizikî, idarî, sosyal ve ekonomik yapısı da ortaya konulmalıdır.

Osmanlı idaresi altına girdikten sonra serhad olarak anılmaya başlanan şehrin, diğer Osmanlı şehirleri ile benzerlikleri ve farklılıkları göz önünde bulundurulmalıdır.

Şehir araştırmaları sırasında sadece tarihçilerin değil; sahanın uzmanı sosyologların, iktisatçıların, mimarların ve sanat tarihçilerinin de görüşlerinden istifade edilmelidir.

Erzurum şehrinin, çevresi ile olan ekonomik ilişkileri de araştırılması gereken konulardandır.

Erzurum kent tarihi arşivi ve müzesinin de vücuda getirilmesi, gelecek kuşaklar açısından fevkalade önemli bir hizmet olacaktır.

319 Mustafa Çetin Baydar, *Erzurum Yazıları*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 2000.

III. BİBLİYOGRAFYALAR

A. Şehrin Kuruluşundan Osmanlı İdaresine Kadarki Dönem İçin Seçilmiş Kaynakça

- Andreasyan, Hrand D., "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, 1950, c. I, sy. 2, s. 401-438.
- Arisdagues de Lasdiverd, *Histoire d'Armenie*, çev. E. Prud'homme, Paris, 1864.
- Aristakes, *Aristakes Lastivertc'i History*, İng. çev. Robert Bedrosian, Moskova, 1973.
- Abû Bakr-i Tihri, *Kitab-i Diyarbakriyya*, Faruk Sümer ve Necati Lugal (haz.), Ankara, 1993.
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Brosset, M., *Histoire de la Georgia*, St. Petersburg, 1849.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Clavijo de Gonzales Ruy, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, İng. çev. Guy Le Strange, Londra, 1928.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, c. I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtâsâr fi Tarihi'l-Beşer*, Beyrut, 1997.
- Honigman, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.
- İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyeh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2985.
- İbn Al-Bibi Al-Munaggima, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman ve Feridun Nafiz Uzluk, Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. A. Özaydın, c. X-XII, İstanbul, 1987.
- İbnü'l-Ezrâk, *Tarih-i Meyyâfârikin*, A. Savran (nşr.), Erzurum, 1991.
- Moses Horanats'i, *History of Armenians*, İng. çev. Robert Bedrosian, New York, 1986.
- Nizâmed-Din Şâmi, *Zâfernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1949.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995.
- Sebeos, *Patmutiwn Sebosi Episkoposi Herakln*, Patkanean (nşr.), Saint Petersburg, 1879.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un *Zeyli* (1136-1162), çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara, 1987.
- Woods, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul, 1993.

B. Osmanlı İdaresinden Günümüze Kadar Dönem İçin Seçilmiş Arşiv Malzemesi ve Yazma Eserler

- Abdurrahman İsa Efendi, *İsa-zâde Tarihi*, Ziya Yılmaz (haz.), İstanbul, 1996.
- Ahmet Muhtar Paşa, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, 2 cilt, İstanbul, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928.
- Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minör, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, 2 cilt, Londra: John W. Parker West Strand, 1842.

- Ainsworth, William Francis, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, 2 cilt, Londra: K. Paul R. Trench and co., 1888.
- Ainsworth, William Francis, "The Source of the Euphrates", *Geographical Journal*, sy. 5, s. 173-177.
- Ali Emirî, *Osmanlı Vilâyât-i Şarkiyesi*, İstanbul, 1918, 112 s.
- Allen, W. E. D., *Caucasian Battlefield: a History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge: University Press, 1953, 614s.
- Andreossy, Antoine François, *Voyage a l'embouchure de la Mer Noine, ou essai sur le Bosphore et la partra, du delta de Thrace comprenant le systeme des eaux qui abreuvent Constantinople*, Paris, Plancher, 1818, 334 s.
- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Abdülkadir Özcan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2000.
- Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-ı Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1260.
- Bachmann, Walter, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1913.
- Banse, Ewald Hermann, *Die Türkei*, Brannschweig (etc), Georg Westermann, 1919, 454 s.
- Barkley, Henry C. , *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, Londra: John Murray, 1891, 350 s.
- Belin, F. A., "Extrait du journal d'un voyage de Paris â Erzeroum", *Journal Asiatique*, 1852, 4. serie, sy. 19, s. 365-378
- Blan, Otto, "Brief von Erzurum", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* I-II, Leipzig, 1857.
- Braut, J., "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor", *Journal of the Royal Geographical Society*, 1836, s. 201.
- Burnaby, Frederich Gustavus, *On Horseback Through Asia Minor*, 2. baskı, Londra: Sampson, Searle and Rivingston, 1877.
- Cholet, Armand-Pierre, Cte de., *Armenia, Kurdistan et Mesopotamia*, Paris: L. Plon, 1892, 394 s.
- Constantin, Mouradgea d'Ohsson, *Des Peuples du Caucase et des pays au Nord de La Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le 10^e Siecle ou Voyage d'Abouel-Cassim*, Paris: Didot Pere et Fils, 1828, 285 s.
- Curzon, Robert, *Armenie: A Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, Londra: Murray, 1854.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Abdülkadir Özcan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1995.
- Deyrolle, Theophile, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, çev. Reşat Ekrem Koçu. İstanbul: Çığır Kitabevi, 1939.
- Deyrolle, Theophile, "Voyage dans le Lazistan et l'Armenie", *Tour du Monde*, 1876, yıl: 12, sy. 1, s. 401-411.
- Don Juan of Persia, *A Shi'ah Catholic 1560-1604*, İng. çev. G. Le Strange, Sir E. Denison Ross ve Eilleen Power (ed.), Londra: George Routledge and Sons Ltd., 1926, 355 s.

- Doughlas, William O., *West of the Indus*, Garden City, N.Y.: Doubleday and Company, Inc., 1958, 513 s.
- Edmonds, C. J., *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919-1925*, Londra: Oxford University Press, 1957, 457 s.
- Erzurum Vilâyeti Namıyla Teşkil Olunan Dairenin İdare-i Umumiyye ve Hususiyyesine ve Tayin Olunacak Memurların Suver-i İntihablarıyla Vezai'f-i Da'imesine Dair Nizamnamedir*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282.
- Evlıya Çelebi, *Evlıya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. II, İstanbul, 1315.
- Feridün Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, c. I, İstanbul, 1274.
- Fleurian Thomas Charles, *Estat Present de'l Armenie*, Paris, 1694.
- Frede, Pierre, *Voyage en Armenie et en Perse*, Paris: C. Delagrave, 1897, 168 s.
- Tavernier, Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron D'ubonne Qu'il a farten Turquie en Perse et aux Indes*, c. I, Paris, 1676.
- Hammer, Joseph von, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, çev. Mehmed Ata, İstanbul, 1335.
- Garnier, Ernest Henri, *Voyage en Perse, Armenie. Mesopotamie, Chaldee, Kurdistan, Arabie*, 6. baskı, Tours, A. Mame et Fils, 1863, 282 s.
- Gatterias, J. A., *L'Armenia et les Armeniens*, Paris: Leopold Cerf, 1882, 144 s.
- Hamilton, William John, *Researches in Asia Minör, Pontus and Armenia With Some Account of Their Antiquities and Geology (in 1836)*, 2 cilt, Londra: Jonh Murray, 1842.
- Hanway, Jones, *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea With a Journal of Travels*, 2 cilt içinde 4 cilt, Londra: Mr. Dodsley-Mr. Willock, 1753.
- Hyvernât, Eugene Xavier Louis Henry, *Relation des missions scientifiques de Mm. H. Hyvernât et P. Müller-Simonis (1888-1889): Du Caucase au Golfe Persique a travers l'Armenie, le Kurdistan et la Mesopotamie*, Paris-Lyon: Delhomme et Briguet, 1892, 608 s.
- Jaubert, Pierre, *Voyage en Armenie et en Perse, Fait dans les Annees 1805 et 1806*, Paris: Pelicier Neveu etc, 1821, 507 s.
- Karabekir, Kazım, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum: Erzurum Tic. San. Odası Yay., 1990.
- Karabekir, Kazım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul, 1939.
- Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.
- Katip Çelebi, *Fezleke*, c. II, İstanbul 1281.
- Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, İstanbul, 1145.
- Kelly, Marie Noele, *Turkish Delights*, Londra, 1951, 172 s.
- Kinneir, Sir John Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814*, Londra: John Murray, 1818, 603 s.
- Koch, Karl Heinrich Emil, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar, 1846.
- Koch, Karl Heinrich Emil, *Die Kaukasischen Lander und Armenien in reiseschilderungen von Curzon, K. Koch. Macintosh, Spencer und Wilbraham*, Leipzig: Carl B. Fork, 1855, 355 s.
- Kostaneants, Par K, "Erzeroum Ou Topographie De La Haute Armenie-De Hakoub Karnets: (XVII. Siecle)", *Journal Asiatique*, 1919, Paris, c. XIII, s. 153-237.

- Le Voyage De Monseieur D' Aramon, ambassadeur pour le roy en Levant; escript par noble homme Jean Chesneau l'un des secretaires dudict seigneur ambassadeur*, Publie et annote par M. Ch. Schefer, Paris, 1887, 296 s.
- Lehmann-Haupt, Ferdinand Friedrich Carl, *Armenien, Einst und Jetzt*, 3 Bd., Berlin: B. Behr, 1910-1926.
- Lucas, Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grece, l'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique*, Paris: N. Simart, 1712.
- Lucas, Paul, *Troisieme voyage du sieur Paul Lucas fait en 1714 dans la Turquie, l'Asie, La Sourie, la Palestine, la Haute et la Basse-Egypte*, Rouen: R. Machnel le jeune, 1719.
- Lynch, Harry Finnis Blossie, *Armenia: Travels And Studies*, Londra ve New York: Longmans, Green and Co., 1901.
- Maillart, Ella K., *The Cruel Way*, Londra ve Toronto: William Heinemann Ltd, 1947, 217 s.
- Matrakçı Nasuhü's-Silahi, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Hân*, Hüseyin G. Yurdaydın (haz.), Ankara, 1976.
- Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, Kamil Su (haz.), Ankara, 1999.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. I, II, III, IV, V, İstanbul, 1308.
- Miller, William, *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801-1922*, Cambridge: University Press, 1923.
- Monteith, W., *Kars ve Erzeroum: With the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*, Londra, 1856.
- Morier, James Justinian, *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople in the years 1808 and 1809*, Londra: Longman Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1812.
- Morier, James Justinian, *A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constauntinople, between the years 1810 and 1816*, Londra: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818
- Morier, James Justinian, *Ayesha, The Maid of Kars*, 2. baskı, Londra: R. Bentley, 1834.
- Mustafa Naima Efendi, *Naima Tarihi*, c. I-VI, İstanbul, 1280.
- Müneccimbaşı Ahmet Dede Efendi, *Sahaîfül-Ahbâr fi Vekâyi'i-Asâr*, İstanbul, 1285.
- Müştak Sadık, *Erzurum Muallimler Birliği*, Erzurum, 1340.
- Naumann, Edmund, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Münih ve Leipzig: R. Oldenbourg, 1893, 494 s.
- Oliphant, Laurence, *Trans-Caucasian Campaign of The Turkish Army under Omer Pasha*, Edinborgh ve Londra, 1856.
- Osman Efendi, *Tevârih-i Cedid-i Mirât-ı Cihan*, Atsız (haz.), İstanbul, 1961.
- Pastırmacıyan, Karakin, *Anadolu-i Şarkî Vilâyâtında İnşâsı Mutasavver Hutût-i Hadide Şebekesi Projesine Dâ'ir Erzurum Me'bûsu Doktor Pastırmacıyan Efendi Tarafından Sadr-ı Azam Fehametlü Hakkı Paşa Hazretlerine Takdîm Olunan 19 Kânûn-ı Sâni Sene 326 Tarihli Raporun Sûret-i Mütercemesidir*, İstanbul, 1326.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c. I-II, İstanbul, 1283.
- Pushkin, Aleksandır, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Z. Baştımar. İstanbul: Yenigün Yay., 1961, 109 s.

- Radde, Gustav Ferdinand Richard, *Die Ebene Des Oberen Frat*, Petermanns Mitteilungen, c. XXIII, 1877.
- Radde, Gustav Ferdinand Richard, *Reisen in Hoch-Armenien*, Petermanns Mitteilungen, c. XXI, 1874.
- Raşid Mehmed Efendi, *Raşid Tarihi*, c. I-IV, İstanbul, 1282.
- Ryan, Charles S., *Under the Red Crescent, Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum 1877-1878*, New York: Charles Scribner's Sons, 1879.
- Sandwith, Humphry, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison under General Williams to the Russian Army*, Londra: John Murray, 1856.
- Saint Martin, Antoine Jean, *Recherches sur la vie et les aventures de Leon, dernier Roi des Armeniens*, 1839.
- Saint Martin, Antoine Jean, *Memoire sur L'Armenie*, Paris, 1818, 68 s.
- Savary, M. P., "Erzurum", *Dictionnaire Universal de Commerce I*, Paris, 1748, s. 415.
- Schweiger, Lerchenfeld, "Erzerum und Erzingdjan", *Das Ausland*, Stuttgart, 1878.
- Selanikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Mehmet İpşirli (haz.), c. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1999.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Londra: Tilt and Bogue, 1840.
- Stark, Freya, *Riding to the Tigris*, Londra: John Murray, 1959.
- Şemseddin Sami, "Erzurum", *Kamusu'l-Alam*, İstanbul, 1308, c. I, s. 828-832.
- Texier, Charles Felix Marie, *Küçük Asya*, çev. Ali Suat, 3 cilt, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1339.
- Texier, Charles Felix Marie, *Description de l'Armenie, la Perse et la Mesopotamie 1839*, Paris, 1842.
- Topçular Kâtibi 'Abdulkadir (Kadrî) Efendi, *Topçular Kâtibi Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, Ziya Yılmaz (haz.), c. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2003.
- Taylor, John, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan", *Journal of the Royal Geographical Society*, sy. 38, s. 281-294.
- Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roi, contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs isles de l'archipel, de Constantinople des cotes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de perfect de l'Asia Mineure*, Londra: 1718.
- Tozer, Henry Fashawe, *Turkish Armenia and eastern Asia Minor*, Londra: Longmann, Green and co., 1881, 470 s.
- Tschihatscheff, P. von, *Reise in Kleinasien und Armenian*, Gotha: Justus Verlag, 1867.
- Verwoort, Pieter, *Der bunte Teppiche: Eine Reise ins Morgenland*, Münih: Ehrenwirth Verlag 1956, 278 s.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1287 (1870).
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1288 (1871), 184 s.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1289 (1872).

- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1290(1873), 187 s.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1291 (1874).
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1292 (1875), 192 s.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1293 (1876).
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1294 (1877), 192 s.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1299 (1882).
- Salname-i Vilayet -i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1304 (1887), 333 s.
- Salname-i Vilayet -i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1310 (1892), 224 s.
- Salname-i Vilayet -i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1312 (1894), 270 s.
- Salname-i Vilayet -i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1315 (1897), 294 s.
- Salname-i Vilayet -i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1317 (1899), 327 s.
- Salname-i Vilayet -i Erzurum*, Erzurum Vilayet Mat., Hicri 1318 (1900).

C. 1920-1940 Yılları Arası İçin Bibliyografya

- 1937 Erzurum Vilayeti 1937 yılı Umumi Meclis Zaptı, Zabıt Hulasaları, Erzurum İl B., 1937, 127 s.
- Adasal, Rasim, "Sihhat Ölçüsü ile Erzurum", *Atayolu*, 1939, sy. 2, s. 7-9.
- Akhatkin, K. Z., *Erzurum in Chasevoy*, Paris, 1929.
- Atay, F. Rifki, "Erzurum'a Vardık", *Gediz*, 1939, Manisa, c. III, sy. 30, s. 2.
- Boratav, Pertev N., "Türk Folklorunda Erzurum ve Erzurumlu Emrah", *Oluş*, 1939, sy. 2, s. 20-23.
- Eren, Ahmet Cevat, "Erzurum'un İktisadî Vaziyeti", *Yaylamız Erzurum Dergisi*, (11 Mart 1934), 1934, s. 8-10.
- Erzurum Belediyesi, *Zabıtı-i Belediye ve Sıhhiye Talimatnamesi*, Erzurum: Vilâyet Basımevi, 1938, 72 s.
- Erzurum'un İşletmeye Açılışı: 20.10.1939, İstanbul: Nafia Vekâleti Neş., 1939, 55 s.
- Erzurum Hattını İnşa İçin Dahili İstikraz Aktine Dair Kanun*, Ankara: Başvekalet Neşriyat Müdürlüğü, 1934.
- Erzurum Vilâyeti Seferberlik Müdürlüğü, *Hava Tehlikesinde Halkımızı İlgilendiren Ödevler*, Erzurum: Vilâyet Basımevi, 1939, 12 s.
- Erzurum Vilayeti 1939 Senesi Meclis Zabıtları*, Erzurum, 1939.
- Faruk Nafiz, "Erzurum'a Dair Bir İki Satır", *Hayat Mecmuası*, 1928, c. IV, sy. 86, s. 9-11 ve 153-155.
- Gabriel, Albert, *L'Architecture Seldjoukide*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1937.
- Günel, A. (Abdullah), "Erzurum İntibarı", *İnan*, 1937, sy. 4, s. 12-13.
- Hüseyin Hüsnü, "Erzurum Mektupları", *Sebilürreşad*, 1921, c. XIX, sy. 472, s. 36-38.
- Güney, Eflatun Cem, *Erzurumlu Emrah: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*, Sivas: Vilayet Mat., 1928, 210 s.
- Kalgay, H. Yakup, "Ankara-Erzurum Demiryolu da İşletmeğe Açıldı", *Mühendislik*, 1938, sy. 39, s. 1-15.
- Korsun, N. G., *Erzurumskaya Operatsiya*, Moskova, 1937.

Köprülü, M. Fuad, *XVII inci asır saz şairlerinden Erzurumlu Emrah*, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1929, 38 s.

Ulusakul, Nedim, *İstibdat aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi: Erzurum İhtilali ve Siyasal Bilgiler Okulu ailesinin Türk Ulusu namına istibdat aleyhinde ilk idarî fedakarlığı*, Ankara: Ankara Basımevi, 1937, 56 s.

D. 1940-1960 Yılları Arası İçin Bibliyografya

- 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 24. cilt, Ankara: T.C. Ziraat Bankası B., 1949, 30 s.
- Akselçuk, Emine, "Mahalli Halk Türkülerimiz", *Tarih Yolunda Erzurum*, Aralık 1959, sy. 2, İstanbul: Özyurt Basımevi, s. 17-19.
- Alay, Neşet Halil, "Milli Mücadele'de Erzurum", *İstanbul Kültür Dergisi*, 1 Temmuz 1946, sy. 63, s. 14-15.
- Alkan, İsmet, "Erzurum", *İktisat Yürüyüş Mecmuası*, 1942, c. V, sy. 55.
- Alkan, Naim, *Erzurum Ağzı*, Ankara: D.T.C.E Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayını, 1954, 114 s.
- Arunay, Refet, "Erzurum'da İlk Et Kombinasi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1949, sy. 21, s. 24-28.
- Beyce, Dündar, "Erzurum Anıtları Rölöveleri", *Mimarlık*, 1945, sy. 6, s. 24.
- Bilsel, Cemil, "Demiryolunun Erzurum'a Varışı", *Üniversite Haftası*, 1941, s. 11-55.
- Binbaşoğlu, Cavit, "Erzurum Şehri ve Saltık Oğulları Devri", *İlk Öğretim*, 1957, c. XXII, sy. 416, s. 11-13.
- Caferoğlu, Ahmet, *Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar: Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağzları*, İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1942, 296 s.
- Çağlar, Behçet Kemal, "Erzurum Destanından Parçalar", *Yücel: Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 1946, c. XXI, sy. 121, s. 79-80.
- Çağlar, Behçet Kemal, "Erzurum Destanından Parçalar", *Yücel: Aylık Sanat ve Fikir Mecmuası*, 1946, c. XXI, sy. 122, s. 79-80.
- Çavdarlı, Rıza, *Kahraman Erzurum*, İstanbul: *Ülkü Kitap Yurdu*, 1945.
- Derin, Fahri Çetin, "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risale", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 1959, sy. 14, s. 97-103.
- Dirisu, Nüzhet Şakir, "Erzurum Ilıcaları", *Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1947, c. I, sy. 3.
- Dirisu, Nüzhet Şakir, "Les Eaux Thermales D'Erzurum", *Acta Medica Turcica*, 1947, sy. 1, s. 15-17.
- Dülger, Bahadır, *Erzurum Yolunda Anketi Münasebetiyle Malatya Mebusu Nasuhi Baydar'a Açık Mektup*, İstanbul, 1940.
- Erdoğan, Muzaffer, "Erzurumlu Ali Kemali Paşa", *Anıt*, 1949, Konya, sy. 9, s. 13-15.
- Erzurum'un Turizm Meseleleri*, Ankara: Basın Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü Turizm Dai. Yay., 1957.
- Erzurum Vilayeti 1940 Senesi Meclis Zabıtları*, Erzurum, 1940.
- Geveci, Talat, "Sivas – Erzurum – Erzincan Vilayetleri", *Av ve Deniz*, 1946, sy. 11, s. 14-16.
- Karabacak, Necati, "Tarihi Mefahirimizden Bir Yaprak", *Tarih Yolunda Erzurum*, Mart-Haziran 1960, sy. 5-6, s. 15-16.

- Kelly, Lady (Sed), "Erzurum'dan Trabzon'a", *İnan*, 1949, Trabzon, sy. 50, s. 22.
- Kelly, Lady (Sed), "Trabzon'dan Erzurum'a", *İnan*, 1949, Trabzon, sy. 51-52, s. 19-20.
- Kızıloğlu, Zeki, "Atatürk Üniversitesi ve Erzurumlular", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1 Mart 1959, sy. 2, s. 5.
- Koşay, Hamit Zübeyi ve Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten*, 1959, c. XXII, sy. 91, s. 349-413.
- Lahn, Ervin, "Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri", *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası*, 1940, sy. 2/9, s. 223 ve 239.
- Minnetoğlu, İbrahim, "Erzurum Yollarında", *Nilüfer*, 1947, Ankara, sy. 30, s. 11-12.
- Sevük, İsmail Habib, *Erzurum*, İstanbul, 1943.
- Şahinkaya, H., "Erzurum İlinin Zirai Durumuna Kısa Bir Bakış", *Ziraat Dergisi*, 1948, sy. 89, s. 15-23.
- Özgül, Melâhat, "Erzurum'da Tabiat", *Tarih Yolunda Erzurum*, Temmuz 1959, sy. 3, s. 11.
- Reisicumhur Celâl Bayar'ın Erzurum'da Atatürk Üniversitesini Açış Nutukları*, 17 Kasım 1958, Ankara: Başvekâlet Devlet Mat., 1958.
- Taluy, Hayrettin Ziya, *Erzurum'dan Ankara'ya*, Ankara, 1945.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, "Erzurum Müdafaası", *Vatan*, 1952, c. XIII, sy. 4170, s. 2-10.
- Yağmurdereli, Nesip, "Erzurum'un Kurtuluşunun Yıldönümü Münasebetiyle", *İnan*, 1943, sy. 5, s. 15-18.
- Yağmurdereli, Nesip, "Erzurum Türküleri", *İnan*, 1945, sy. 21, s. 9-11.
- Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Erzurum'da Tevkifi ile İlgili Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1955, c. I, sy. 1, s. 1-8.

E. 1960-1980 Yıllar Arası İçin Bibliyografya

- 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Erzurum). Birinci Aşama Sonuçları*, Ankara: D.İ.E. Matb., 1983, 68 s.
- Acar, A., "Erzurum Ovasında Jeomorfolojik Gözlemler", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*, s. 23-26.
- Acıpayamlı, Orhan, "Erzurum Köy Manileri", *Antropoloji*, 1967-1968, sy. 4, s. 99-120.
- Adelsen, Charles E., "Erzurum: Fortress City of the East", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 1970, c. XXVI, sy. 305.
- Aksöz, İbrahim, *Erzurum Ovası'ndaki Ziraat İşletmelerinin Ekonomik Durumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fak. Zirai Araş. Enst. Yay., 1967, 111+87 s.
- Altıntaş, Hayrani, "Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı: Görüşleri ve Eserleri", *Diyanet Dergisi*, 1979, c. XVIII, sy. 3, Ankara 1979, s. 149-156.
- Andreasyan, Hrand D., "Abaza Mehmed Paşa", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 1967, sy. 22, s. 131-142.
- Anıtlaşan Aziziye*, Ankara: Erzurum Aziziye Anıtı Yaptırma Derneği Yayını, 1977, 112 s.
- Apan, Hüseyin, *Erzurum Şartlarında Yetiştirilmeğe Elverişli Sebze Tür ve Çeşitlerinin Tespiti ile Bunların Morfolojik Pomolojik Vastıfları ve Mahsuldarlıkları Üzerinde Araştırmalar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yay., 1971, 105 s.
- Atatürk Üniversitesi Erzurum Yazma ve Basma Eserler Sergisi (7-21 Ağustos 1968)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1968, 16 s.

- Ayrim, Ali, *Dadaşım*, İstanbul: Dizerkonca Mat., 1973.
- Ayyıldız, Tayyar, *Erzurum İli Köylü İşletmelerinde İnek Sütü Maliyetleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1975, 201 s.
- Bazin, Marcel, "Erzurum: un Centre Regional en Turquie", *Revue Geographique de l'Est*, 1969, c. III-IV, s. 269-314.
- Becer, A. Temel, *Erzurum İli Su Kaynakları Envanteri*, Ankara: Toprak Su Genel Müdürlüğü Yay., 1979, 75 s.
- Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası", *Hisar*, 1977, c. XVII, sy. 168, s. 20-21.
- Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası", *Türk Kültürü*, 1977, c. XVI, sy. 182, s. 62.
- Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası", *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*, 1977, c. XXVI, sy. 3, s. 186-187.
- Binark, İsmet, Nejat Sefercioğlu ve Mehmet Aksoy, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası", *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*, 1978, c. XXVII, sy. 1, s. 66-68.
- Bulut, S., "Erzurum Folklorunda Gelenekler, Görenekler", *Yakutiye*, 1964, sy. 5, s. 43-45.
- Cem, Semahaddin, "Erzurum'un Mimari Eserleri: Billur Piyale", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1963, sy. 15-16, s. 36-37.
- Çataltaş, İhsan, *Erzurum İli İçindeki Linyit Yatakları ve Bölgenin Yakıt Problemi*, İstanbul: İ.T.Ü. Matbaası, 1966, 21 s.
- Çavuşoğlu, Hayrünisa, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Türk Kültürü*, 1972, c. X, sy. 120, s. 53-58.
- Çoruh, Selahattin, "Erzurum", *İller ve Belediyeler Dergisi*, 1960, c. XVI, sy. 176, s. 238-240.
- Çöğenli, M. Sadi ve Ali Bayram, *Erzurumda Bulunan Meşhur Ziyaretgâhlar ve Kabir Ziyaretinin Adabı*, Erzurum, 1973.
- Dagradi, P., "Erzurum Appunti di Geografica Urbana", *Rivista Geografica Italiana*, 1976, sy. 76, s. 259-278.
- Dirican, Rahmi, "Erzurum'da Konut Yakıt Durumu", *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 1974.
- DSİ VIII. Bölge Müdürlüğü, *Erzurum Ovası Sulaması ve Şehir İçmesuyu Projeleri*, Ankara: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bak. Devlet Su İşletmeleri Gen. Müdürlüğü Yay., 1975.
- Düzgün, Bahaddin, "12 Mart ve Erzurum", *Pınar*, 1972, sy. 3, s. 21.
- Elbir, Nurettin, "Erzurum Ormanları", *Orman ve Av*, 1965, c. XXXVII, sy. 8, s. 4-7.
- Elmacı, Ömer, "Erzurum ve Havalisinde Arıcılık", *Pancar*, 1965, c. XIV, sy. 156, s. 18-21.
- Elmacı, Ömer, "Erzurum'da Arıcılık", *Türkiye'de Hayvan ve Hayvancılık*, 1967, c. V, sy. 45, s. 28-32.
- Ergin, Nurettin, "Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri: Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleri ile İlgili Sosyolojik Meseleler", *Bilgi*, 1970, c. XXIII, sy. 276, s. 22-23.
- Ertan, Veli, "Şeyhülislam Erzurumî Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi", *Türk Yurdu*, 1967, sy. 340, s. 28-29.
- Ersoy, Osman, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1964, c. II, sy. 2-3, s. 237-249.

- Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Haritası*, Ankara: Toprak Su Gen. Müdürlüğü Yay., 1972.
- Erzurum: Kurtuluşunun 59. Yılı*, Ankara: Kültür Bak. Yay., 1977.
- Fanske, Leo J., *Erzurum İlindeki Çiftliklerde Kullanılan İş Gücü*, çev. İbrahim Aksöz, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ziraat Araştırma Enst. Yay., 1965.
- Fethullahoğlu, Ömer, *Erzurum Merkez, Aşkale, Pasinler ve Horasan İlçeleri Köylerinde Kullanılan Enerji Kaynakları ve Bu Yerlerde Yapılması Gerekli Enerji Planlaması*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1973.
- Göçgün, Önder, "Erzurumluların Serdengeçti Türküsü Veya Vatan Neşidesi", *Türk Edebiyatı*, 1978, sy. 62, s. 18-20.
- Göker, Lütfi, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetname", *Diyanet Dergisi*, 1978, c. XVII, sy. 2, s. 94-109.
- Gürçay, Hikmet, "Erzurum Müzesi", *Önasya*, 1970, c. V, sy. 59-60, s. 10-11.
- Hakkıoğlu, Sadrettin İbrahim, "Erzurum'da Şapka Hadisesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 9-10, s. 18-20.
- Hatunoğlu, Turgut, *Erzurum Şeker Fabrikası Erzurum Besi Bölge Şefliğinin Yönettiği Sığır Besiciliğinin Ekonomik Analizi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fak. Yay., 1976.
- İbrahimhakkıoğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul: Tatlıdil Mat., 1973.
- Kadioğlu, Ahmet, *Erzurum'da Kooperatifçilik*, Erzurum, 1971.
- Kansu, Ceyhan Atıf, "Erzurum Kongresi'nin Yapısı", *İlgaz*, 1967, c. XV, sy. 175, s. 2-3.
- Karasu, Nusret ve Nihat Özyardımcı, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi (Ulusal Verem Savaşı Derneği XX. Kongresi 27-30 Haziran 1968 Erzurum)*, Ankara: Ulusal Verem Savaşı Derneği Yay., 1968.
- Kardeş, Mehmet, "Erzurum Bölgesinde Küçük Sanatlar ve Değerlendirilmesi", *Milli Işık*, 1969, c. III, sy. 29, s. 17-19.
- Kaynak, İsmail, A. Ş. *Puşkin'in Erzurum Seyahatnamesi'nde Türkler ve Doğu Anadolu*, İstanbul: Edebiyat Fak. Bas., 1977.
- Oğuz, Lütfi, "Erzurum'da Sütçülük ve Süt Teknolojisi", *Pancar*, 1967, c. XVI, sy. 177, s. 3-9.
- Önal, Sami, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)", *Türk Kültürü*, 1970, sy. 95, s. 39-45.
- Özçelebi, Pertev İhsan, *Erzurum İlinde Tarım Kredi Kooperatiflerine Üye Olan Tarımsal İşletmelerinin Ekonomik Analizi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fak. Yay., 1973.
- Özdemir, İlhami, "Erzurum'un Tarihi", *Pancar*, 1969, c. XIX, sy. 205, s. 9-10.
- Özdemir, Mustafa, *Erzurum ve Civarında Şifalı Sayılan Suların Fiziko-Kimyasal Analizleri ve Sağlığa Etkili Özellikleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay., 1974.
- Rogers, J. M., "The Çifte Minare Medrese at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", *Anatolian Studies*, 1965, c. XV, s. 63-85.
- Sakaoğlu, Saim, "Erzurumlu Meddah Behçet Mahir'in Hikaye Anlatma Tekniği", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1987, c. XXV, sy. 1, s. 21 ve 29.
- Şehidoğlu, Süreyya, "Keğanili Mahmut Ağa", *Tarih Yolunda Erzurum*, Mart-Haziran 1960, sy. 5-6, s. 27-28.
- Şehidoğlu, Süreyya, *Erzurum Manileri*, İstanbul: Tortum Kalkınma Derneği Neşriyatı, 1965, 100 s.

- Şehidoğlu, Süreyya, "Erzurum Çevresinde Toplanmış Maniler", *İş ve Düşünce*, 1965, c. XXXI, sy. 251, s. 17-48.
- Şehidoğlu, Süreyya, "Erzurum Müdafaai Hukuk Grubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1971, c. IX, s. 50, s. 7-11.
- Tankut, Hasan Reşid, "Erzurum Adının Aslı", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 11-12, s. 3-4.
- Tanrıverdi, Fuat, *Erzurum Şehrinin Gelişmesinde Peyzaj Mimarisi Bakımından Gözönüne Alınması Lazım Gelen Temel Problemler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Bas., 1973.
- Tarbassian, Hratch A., *Erzurum (Garin): Its Armenian History and Traditions*, İng. çev. Nigol Schahgaldian, New York, 1975.
- Temelli, Kıyasettin, "Erzurum Def'i", *Musiki Mecmuası*, 1971, c. XXVI, sy. 92, s. 16-17.
- Türek, Ahmed ve F. Çetin Derin, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İstanbul Ün. Tarih Dergisi*, 1969, sy. 23, s. 204-218.
- Yanbay, Mahmut Kemal, "Erzurum ve Civarının Dede Korkut Hikayelerindeki Önemi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1961, sy. 9-10, s. 11.
- Yanbay, Mahmut Kemal, "Erzurum ve Civarının Dede Korkut Hikayelerindeki Önemi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 11-12, s. 10.
- Yanbay, Mahmut Kemal, "Erzurum ve Civarının Dede Korkut Hikayelerindeki Önemi", *Tarih Yolunda Erzurum*, 1962, sy. 13-14, s. 14-15.
- Yavuzer, İhsan, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik San'at Teşekkülleri", *Tarih Yolunda Erzurum*, Aralık 1959, sy. 4, s. 9-10.

F. 1980 ve Sonrasında Yapılmış Çalışmalar ve Yayınlanmış Eserler

- Akar, M. Haluk, "Erzurum'un Turizm Potansiyeli", *Erzurum İlinin Ekonomik Kalkınması*, İstanbul, 1996, s. 35-42.
- Akar, Rıdvan, *Aşkale Yolculuğu: Varlık Vergisi Çalışma Kampları*, İstanbul: Belge Yay., 2000, 276 s.
- Akgün, Ekrem, "Yöremiz ve Folklorümüz Erzurum", *Pancar Dergisi*, 1985, c. XXXII, sy. 328, s. 20-22.
- Akkök, Ö. ve A. N. Öztürk, *Erzurum Albümü*, Erzurum: Doğu Ekspres Gazetesi, 1996.
- Aktaş, Hayati, "1919 Yazında Erzurum", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1990, 64 s.
- Albayrak, Nurettin, "Erzurumlu Emrah", *DİA*, c. XI, s. 337-338.
- Aldan, Mehmet, "Erzurum Valisi Es'ad Muhlis Paşa", *Türk İdare Dergisi*, 1985, c. LVII, sy. 369, s. 147-154.
- Alikılıç, Dündar, "Geçmişten Günümüze Erzurum Kütüphaneleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2002, sy. 19, s. 341-348.
- Alp, Handan, *Erzurum İli ve Çevresinde 0-24 Aylık Çocuklarda Beslenme Büyüme Gelişme Özellikleri (II. Bölge)*, Erzurum, 1985, 83 s.
- Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c. I, Ulusal (Kongreler), Ankara, 1993.
- Atıcı, Hanefi, "Erzurum Müzesinde Bulunan Selçuklu Devri Seramik Kapları", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 118 s.

- Atnur, İbrahim Ethem, "Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1924 Erzurum Gezisi", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1997, c. II, sy. 1, s. 135-139.
- Bayburtluoğlu, Z. ve M. Özkarcı, "Erzurum'da Az Bilinen Bir Köşk ve Namazgâh", *Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1992, sy. 20, s. 257-271.
- Berberoğlu, Oğuz, "Erzurum'da Hava Kirliliği Çözümleri", *Yeni Türkiye, Özel Sayı*, 1995, c. I, sy. 5, s. 615-618.
- Berikli, Yunus, "Erzurum Camilerindeki Tarihi Halılar", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 77 s.
- Biray, Hikmet, "Erzurum Ağzının Türk Diyalektolojisi İçindeki Yeri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1987, c. III, sy. 1, s. 89-96.
- Budak, Nazım, "Erzurum'un Kurtuluşu ve Ermeni Meselesi", *Türk Kültürü*, 1990, c. XXIX, sy. 333, s. 44-55.
- Budak, Nazım, "Erzurum Tabyaları", *Türk Kültürü*, 1993, c. XXXI, sy. 359, s. 32-44.
- Bulucu, Nilgün, "Teşvik Tedbirleri ve Erzurum'da Uygulamalar", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991, 105 s.
- Bulut, İ. ve M. Zaman, "Erzurum'da Arıcılığın Coğrafi Esasları ve Türkiye Arıcılığındaki Yeri", *Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, c. III, sy. 31, s. 141-157.
- Büyüksöy, Fikret, "Erzurum İl Merkezinde Katı Atık Verilerinin Değerlendirilmesi Katı Atık Toplama ve Taşıma Optimizasyonu", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994, 52 s.
- Cantay, Gönül, "İpek Yolu Üzerindeki Kuruluşlar II (İstanbul-Erzurum-Tebriz-Revân-Bakü)", *XII. Türk Tarih Kongresi, (12-16 Eylül 1994)*, s. 1049-1058.
- Çapar, Fatih Batuhan, "Erzurum İlinin Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992, 80 s.
- Çapuroğlu, Alim, "Planlama Deneyimleri, Erzurum Nâzım Plan Deneyimi", *Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Odası Başkanlığı Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri Odası Haber Bülteni*, 1981, sy. 44-45.
- Çelebioğlu, Amil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay., 1988.
- Çiçek, Rahmi, "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Atatürk Yolu*, 1991, c. II, sy. 7, s. 513-537.
- Çiftçi, Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul: Şule Yayınları, 2000, 160 s.
- Çiğdem, Süleyman, "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2000, sy. 26, s. 197-210.
- Çubukçu, İbrahim Agah, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Erzurum, 1989.
- Doğan, Ebül Muhsin, "Erzurum Alt Bölgesi'nin Ekonomik Analizi (1984-1993)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995, 173 s.
- Doğan, Ebül Muhsin, "Erzurum İlinin Ekonomik Yapısı ve Gelişme Potansiyeli", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991, 123 s.
- Doğanay, Hayati, İbrahim Güner ve Hakkı Yazıcı, "Coğrafya", *Erzurum 98 İl Yıllığı*, Ankara, 1999, s. 85-134.

- Elmalı, Naci, *Erzurumlu Ketencizâde Mehmet Rüştü Efendi*, Ankara: Elmalı Yay. 1985, 336 s.
- Emiroğlu, Mecdi, "Erzurum'un Kır Yerleşmelerinin Ortalama Yüzölçümleri Parsel Sayıları ve Büyüklükleri ile İlgili Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakülte Dergisi*, 1970, c. XXVII, sy. 1-2.
- Emsen, Ömer Selçuk, "Atatürk Üniversitesi'nin İl Ekonomisindeki Yeri", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994, 157 s.
- Er, Ferim, "Türkiye'de Kooperatifçiliğin Gelişim Süreci ve Bu Süreç İçerisinde Yapı Kooperatiflerinin Yeri: Erzurum Yapı Kooperatifleri Üzerine Bir Araştırma", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1986.
- Er, Sadrettin, "Erzurum ve Yöresi Camilerde Kilim İşleri", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 89 s.
- Eraslan, Cezmi, "Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1997, c. XIII, sy. 38, s. 623-629.
- Ertek, A. Zeynep, "Otomobil Sahipliği ve Satış Sonrası Hizmetlerinin Tüketici Davranışları Açısından İncelenmesi: Erzurum İl Merkezinde Bir Uygulama", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994, 86 s.
- Erzurum Anadolu Lisesi 12. Dönem Mezunları Yıllığı*, Erzurum, 1991.
- Erzurum İli: Gelişme Stratejisi*, Ankara: TOBB Yay., 1997, 304 s.
- Erzurum İlinin Ekonomik Kalkınması: Seminer*, Erzurum: İktisadi Araştırmalar Vakfı, 1996, 124 s.
- Erzurum İl Turizm Envanteri 2002*, Erzurum: İl Turizm Müdürlüğü Yay., 2002.
- Erzurum Şehit ve Gazileri Albümü*, 1999, Erzurum, 1999.
- Esen, Kasım, "Gümrük Birliği Arifesinde Erzurum'da Kış Turizminin Geleceği", *Idarecinin Sesi*, 1995, c. IX, sy. 54, s. 28-29.
- Eymirli, Sevgi, "Erzurum Kenti Açık ve Yeşil Alanlarının Saptanması ve Kentiçi Açık-Yeşil Alan İlkeleri Yönünden Araştırılması", Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 1994, 103 s.
- Gediz, Ergüder, "Kurtuluş Savaşına Ait Bir Belge ve Erzurumlu Nazif", *Hava Kuvvetleri Dergisi*, 1986, c. LXIII, sy. 293, s. 79-85.
- Gök, Yaşar, "Erzurum ve Kars (30 Ekim 1993) Depreminin Ekonomik ve Sosyal Sonuçları", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996.
- Güçlü, K. ve K. Kaplan, "Erzurum'da Yayla Turizmi", *Türkiye 3. Çayır-Mera ve Yanbitkileri Kongresi, (17-19 Haziran 1996)*, Ankara, 1996, s. 207-211.
- Güllü, Uğur, "Türkiye'de Radyo Reklamcılığı: Radyonun Bölge Reklam Aracı Olarak Kullanımına Bir Örnek, Erzurum Radyosu (1973-1978)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981, 142 s.
- Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999.
- Gündoğdu, Hamza ve İ. Gedik, "Erzurum'da Oltu Taşı İşlemeciliği", *Bilim Birlik Başarı*, 1983, sy. 43, s. 7-12.
- Güneri, Süleyman Necati, *Süleyman Necati Güneri'nin Hatıra Defteri*, Ali Birinci (haz.), İstanbul: Dergay Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999.

- Güngör, Nevin, "Erzurumlu Ünlüler: Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu", *Türk Kültürü*, 1989, c. XXVII, sy. 312, s. 10-19.
- Gürbüz, Osman, "Tao Prensi Davit Döneminde Theodosiopolis (Erzurum), Yöresi", *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi Ekev Akademi Dergisi*, 2003, sy. 14, s. 245-251.
- Hatipoğlu, Hurisel, "Erzurum Müzesi'ndeki Halı ve Kilimler", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997, 151 s.
- İbrahimhakkıoğlu, Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve iki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara: Adalet Matbaacılık, 1998.
- İbrahimhakkıoğlu, Uğur, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Milli Kültür*, 1983, sy. 42, s. 32-37.
- İlgürel, Mücteba, "Abaza Paşa", *DİA*, c. I, s. 11-12.
- Karabulut, Kerem, "Erzurum İlinde Sağlık Sektörünün Ekonomik Analizi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994, 110 s.
- Karadabağ, Rahmi, "Turizmin Bölge Kalkınmasına Katkısı ve Erzurum Örneği", Yüksek Lisans Tezi Atatürk Üniversitesi, 1997, 103 s.
- Karagün, Ahmet, "Dadaşlar Diyarı Erzurum", *Eflatun*, 1989, c. XXI, sy. 248, s. 31-32.
- Karahan, Leyla, *Erzurumlu Darir*, Ankara. Milli Eğitim Basımevi, 1995.
- Karakoyunlu, Sadri, "Kıt'amız Erzurum'a Girmiştir, Şehir Dâhilinde Müsademeler Oluyor", *Birlik*, 1986, c. II, sy. 820, s. 4-7.
- Kaşıkçı, İbrahim, "Erzurum Müzesindeki Keramikler ve Bunların Çevresel İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994, 89 s.
- Kaya, Esin, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 40, s. 371-385.
- Kılıç, Erol, *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum*, İstanbul: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü - İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay., 1998.
- Kırzioğlu, Zuhâl, "Sosyo-Ekonomik Faktörlerin Erzurum Merkez İlçesi İlkokul Çocuklarında Dış Gelişimine Etkisi", Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1980, 70 s.
- Kişi, Cemil, "Erzurum'un Çayır, Mer'a Yayla Alanları ve Hayvan Besleme Kapasitesi", *Pancar Dergisi*, 1987, c. XXXIV, sy. 338, s. 16-18.
- Koçin, Abdülhakim, "XVIII. Yüzyılın Ünlü Düşünür ve Bilim Adamı: Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Bilim ve Teknik*, 1990, c. XXIII, sy. 276, s. 54-55.
- Korkmaz, Fahrettin, "Erzurum İlinde Uygulanan Hayvancılık Kredilerinin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma", *Kooperatifçilik*, 1997, sy. 117, s. 43-54.
- Koşan, Abdülkadir, "Turizm Faktörünün Bölgeler Arası Dengesizliği Gidermede Etkisi ve Erzurum Palandöken-Kış Sporları Turizm Merkezi Projesi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994, 181 s.
- Kök, Recep ve M. Dursun Kaya, "Erzurum İlinde Karşılaştırmalı Tüketim Fonksiyonu ve Hane Halkı Harcamaları İçin Engel Eğrisi Analizi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1993, c. X, sy. 1-2, s. 167-174.
- Kürkçüoğlu, Erol, "Mustafa Durak, Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi Erzurum Milletvekili", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1990, c. I, sy. 4, s. 119-136.
- Kürkçüoğlu, Erol, "Tarih", *Erzurum 98 İl Yıllığı*, s. 20-84.

- Macfie, A. L., "Two Letters from Erzerum", *Middle Eastern Studies*, 1986, c. XXII, sy. 4, s. 571-575.
- Macit, Muhsin, *Erzurumlu Zihnî Divanı (İnceleme-Metin)*, Erzurum, 1996.
- Macit, Muhsin, "Erzurumlu Divan Şairlerinden Zihni", *Türk Kültürü*, 1998, c. XXXVI, sy. 420, s. 233-246.
- Mardan, Emre ve Nimet Özgönül, "Seyahatnamelerde Erzurum", *Toplumsal Tarih*, 1994, c. I, sy. 4, s. 19-23.
- Mahiroğulları, Adnan, "Fransız Seyyah Vital Cuinet'in Notlarıyla: 100 Yıl Önce Erzurum", *Tarih ve Medeniyet*, 1996, sy. 25, s. 57-61.
- Makal, Tahir Kutsi, "Anadolu'da Türk Mührü Çerçevesinde Erzurum'un Yeri ve Önemi" *Millî Kültür*, 1991, sy. 82, s. 31-35.
- Melkonyan, Ashot A., *Erzrum: Erzrumi Nahangi hay azgabnachutyune XIX dari arajin Eresnamyakin (Erzerum: The Armenian Population of Erzerum Province in the First Three Decades of the XIXth Century)*, Erivan, 1994.
- Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları, 29.11.1988 - Results of General Election of Representatives: Erzurum*, Ankara: DİE. Yay., 1988.
- Narmanlıoğlu, Sayıl, *Kara İz Bırakanlar*, Erzurum, 2002.
- Okçu, Naci Sami ve Turgut Karabey, "Erzurum'lu Şair, Yazar, İlim Adamları ve Sanatkârlar", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, s. 397-430.
- Orbak, Zerrin, M. Ayşe Selimoğlu ve Handan Alp, "Erzurum Bölgesinde Çocuklarda Zehirlenme Vakalarının Değerlendirilmesi", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıklardan Dergisi*, 1996, c. XXXIX, sy. 3, s. 497-504.
- Önder, Perihan, "1988-Erzurum, Gezi Notları", *Orkestra*, 1990, c. XXIX, sy. 202, s. 48-55.
- Öney, Gönül, "Erzurum Çifte Minareli ve Yakutiye Medreselerinin Portallerinde Yer Alan Hayat Ağacı Tasvirlerinin Kökeni ve Sembolik Değerlendirilmesi", *Müze*, 1990, sy. 2-3, s. 24-32.
- Özalp, Ömer Hakan, *Erzurumlu Yeşilzade Mehmed Salih Efendi*, İstanbul: Dergah Yay. Erzurum Kitaplığı, 1999.
- Özcan, Besim, "Erzurum Ermenilerinin Arzuhalleri", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, 2004, s. 47-54.
- Özer, Serkan, "Peyzaj Mimarlığı Açısından Erzurum Kenti Gürültü Kirliliğinin Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 91 s.
- Payne, Margeret R., *Urartian Inscriptions in Erzurum Museum*, İstanbul: Edebiyat Fak. Bas., 1996.
- Rayman, Hayrettin, "Erzurum Efsanelerinde Gayri Müslimler", *Millî Folklor*, 1992, c. II, sy. 14, s. 26-28.
- Sayiner, Serhat, "Erzurum Kent Merkezinde Yer Alan Bazı Kavşak, Kaldırım ve Meydanların Peyzaj Yönünden Araştırılması", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996, 98 s.
- Sezen, Lütfi, *Erzurum Köylerinde Konaklar*, İstanbul: Edebiyat Fak. Bas., 1988.
- Sönmez, Zeki, "Bayezid Sancakbeyi Mahmut Paşa'nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum'da Bulunan Türbesi Üzerine Bazı Notlar", *İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarih ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 1981, sy. 13-14, s. 3-12.

- Şimşek, Elif Ebru, "Erzurum Kent Merkezinde Yaya Bölgesi Olabilecek Mekân Birimlerinin Tespit Edilmesi Üzerine Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998, 92 s.
- Şimşekli, Coşkun, "Erzurum ve Çevresinde Gürültülü İşyerlerinde Çalışan İşçilerin İşitme Yönünden Değerlendirilmesi", Tıpta Uzmanlık Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1990, 43 s.
- Tetik, Gaffar, "Erzurum", *Diyanet Dergisi*, 1999, sy. 107, s. 15-19.
- Topçu, Nazmi, Bülent Keskinler ve Mahmut Bayramoğlu, "Erzurum Kenti Hava Kirliliğinin Modellenmesi", *Doğa*, 1992, c. XVI, sy. 4, s. 291-296.
- Turan, Munise, "Erzurum'daki Evli Çiftlerin Evlilik İlişkilerinin Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997, 92 s.
- (Vaktidolu) Adil Ali, *Erzurumlu Halk Ozanı Noksani Baba*, 2. Baskı, İstanbul: Can Yay., 1995.
- Yalçın, Osman, *Erzurum*, 7. Baskı, İstanbul: Özyürek Yay., 1980, 56 s.
- Yaylalı, Serap, "Erzurum Müzesi'ndeki Bronz Keçi Figürleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Arkeoloji Dergisi*, 1997, sy. 5, s. 19-31.
- Yaylalı, Serap ve K. Serdar Girginer, "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Urartu Adak Levhası", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 2, s. 29-42.
- Yazıcı, Mustafa, "23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Arasında Erzurum'da Toplanan Ulusal Kongrenin Hatırlattıkları", *Karınca*, 1993, c. LIX, sy. 679, s. 66-69.
- Yazıcı, Rıfki, *Erzurumlu Halk Şairlerinden Hulusi: Hulusi 1917-1967*, Konya: Selçuk Üniv. Bas., 1986.
- Yeşilyurt, M. Ensar, "Ücret Enflasyonu ve Erzurum Ölçeğinde Tüketici Harcama-Gelir İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995, 167 s.
- Yılmaz, Ömer, "Otomobil Talebi ve Otomobil Talebini Etkileyen Faktörler Erzurum İl Merkezinde Bir Uygulama", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997, 83 s.
- Yiğiter, Kemalettin, "Dr. M. S. Gabriel'in Erzurum ve Civarındaki Mezalimle İlgili İddialarına Karşı Bir İngiliz Yazar ve Bir Rus Subayının Açıklamaları", *Türk Kültürü*, 1990, c. XXVIII, sy. 332, s. 4-17.
- Zaimoğlu, A. Şahin, "Erzurum Şehir Merkezinde Zemin + Yapı Etkileşimi ve Deprem Hasarları", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996, 136 s.
- Zatikyan, Hovhannes, *Karin*, Erivan, 1992.
- Zeren, Esma Şaziye, "Erzurum Çifte Minareli ve Yakutiye Medreseleri'nin Bazı Çağdaş ve Benzer Anadolu Yapılarının Ön Yüz Taçkapı Süslemeleri ile Karşılaştırılması, XI-II. ve XIV. Yüzyıllar", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996, 144 s.

Historical Sources and Literature About Erzurum

Bilgehan PAMUK

Abstract

In this study, approximately 800 historical and literary sources of Erzurum, one of the oldest and significant Anatolian cities, are analysed. The study, related to the situation of the city from its foundation onwards, consists of three chapters. It is also separated in two parts; the first part analyses the period until the Ottoman reign and the second part focuses on the Ottoman era and onwards. First, the main sources before and after the Ottoman reign are identified. In the second part, the literature about the city is evaluated. Furthermore, the books, periodicals, academic theses on political, structural, economic, administrative, social and cultural issues from 1920 on are examined. The third chapter and the appendix touch on various works which are not evaluated in the study.

Key Words: Urban History, Erzurum, City, Historiography, Ottoman History.

Erzurum Şehir Tarihinin Kaynakları ve Literatürü

Bilgehan PAMUK

Özet

Bu çalışmada, Anadolu'nun en eski ve en büyük şehirlerinden birisi olan Erzurum'un tarihinin kaynaklarına ve literatürüne ilişkin yaklaşık 800 eser incelenmiştir. Şehrin kuruluşundan günümüze kadar olan süreç üç bölüm halinde değerlendirilmiştir. İlk bölümde; Erzurum şehrinin tarihî kaynakları, Osmanlı idaresine kadar ve Osmanlı idaresinden günümüze kadar olan süreç içerisinde mütalaa edilmiştir. İkinci bölümde; Erzurum şehri ile ilgili literatür üzerinde durulmuş ve 1920 yılından günümüze kadar siyasî, fizikî, iktisadî, idarî ve sosyal, kültürel alanlarda yazılmış olan kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, şehirle ilgili değerlendirme kapsamına alınmayan muhtelif çalışmalara, bibliyografya başlığı altında yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Şehir, Tarihi Kaynaklar, Osmanlı Şehri, Şehir Tarihi.